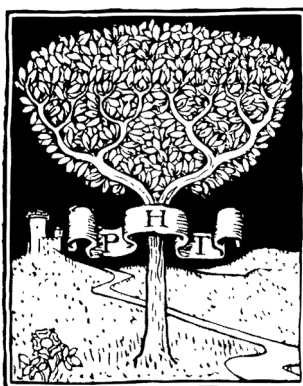

**PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT**

2015:1 • Årgång 111

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2015:I

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Jenny Björkman,
Levertinsgatan 1, 112 52 Stockholm.
E-post: jenny.bjorkman@rj.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskort kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT

Samfundets sekreterare är Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se.
Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets skattmästare Peeter Mark, pht@personhistoriskasamfundet.se.
Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se.
Förfrågan om äldre nummer av PHT ställs till Lena Milton, Riksarkivet.
E-post: lena.milton@riksarkivet.se.

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet och Klas de Vylders fond.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Art-O-Matic, Stockholm

TRYCK

Norrbacka tryckeri (Stockholm) och Grafiska punkten (Växjö) i april 2015

Manus ska levereras som redigerbara digitala filer till redaktören per e-post. Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer" samt lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder skickas antingen som digitala filer eller per post som original. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning.

Tidskriften tillämpar peer-review. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Under vintern har det personhistoriska diskuterats både i medier och i politiska kretsar. Det handlar förstas om de icke närvarande kvinnorna i skolbokshistorien. När *Dagens Nyheter* granskade moderna skolböcker visade det sig att det var få kvinnor som faktiskt nämndes vid namn. I vissa böcker och under vissa tider i princip inga kvinnor alls. Utbildningsminister Gustav Fridolin lovade bot och bättring. Också det orsakade viss irritation eftersom vår historia inte kan skrivas om bara för att vi i dag vill se lika många kvinnor som män.

Så sades det alltså. Men det fanns faktiskt kvinnor – starka sådana – också förr, vilket inte minst detta nummer av *Personhistorisk tidskrift* visar. Forskning sedan många år tillbaka har visat detta. Så det handlar alltså inte om en omskrivning eller anpassning av historieskrivning till vår känsliga och lättkränkta samtid, utan om en uppdatering.

Man behöver inte leta särskilt länge för att hitta drottning Filippa av England, som ni kan läsa om i detta nummer. Hon har visserligen inte lämnat lika mycket efter sig i källmaterialet som sin make Erik av Pommern och inte heller lika mycket som drottning Margareta. Men det finns spår av henne och hennes gärning som drottning och drottningrollen är mycket intressant att undersöka. De källor som finns, vilket Louise Berglund skriver i sin artikel, visar att det kungliga paret, kungen och drottningen, fungerade som en enhet. Det blir helt enkelt svårt att förstå tiden och deras roller utan den kunskapen. Berglunds forskning är ett av många exempel på att kvinnor inte bara funnits, de har gjort avtryck och deras roll har faktiskt lyfts fram av forskningen.

Det behövs alltså ett kunskapslyft där den forskning som finns lyfts in i läroböckerna. Kvinnor har inte bara verkat i det fördolda utan många gånger mitt i händelsernas centrum. Ändå kan deras öden glömmas och deras personer försjunka in i historiens skuggor. Det visar Karin Carlsson i sin text om Margareta Nordström, i dag okänd. Men när hon avled för inte alltför länge sedan förärades hon med inte mindre än fyra nekrologer i *Dagens Nyheter*. Hon var en av de nya välfärds-Sveriges många starka kvinnor som drev frågor och genomförde en politik som i dag är föremål för analys av såväl historiker som statsvetare. Hon var hemhjälpkonsulent och ansvarig för verksamheten vid socialstyrelsen. Pådrivande. Aktiv. Berest. Lärd. Framgångsrik. Men i dag alltså lika bortglömd som den yrkesgrupp hon företrädde.

Det är alltså återigen ett nummer fyllt av nya lärdomar, och av kunskap kring personer som vi kanske inte känner till, men som har något att lära oss, och vars öden bringar ny kunskap om en rad företeelser. Trevlig läsning!

Jenny Björkman

Innehållsförteckning

Artiklar

<i>Karin Carlsson</i>	Med blick för klass. Hemhjälpkonsulent Margareta Nordström i välfärdspraktik och politik	7
<i>Marie-Louise Bachman</i>	Fredrik Petersen och Nybygget på Johannesdal – uppfostringsanstalt för flickor	27
<i>Johan Enegren</i>	Adelns självbild under ståndsriksdagens slutskede	41
<i>Louise Berglund</i>	En lysande fru. Filippa av England och den mångfacetterade drottningrollen under senmedeltiden	71
<i>Helena Bergman</i>	Verklighetens Nora: Mia Leche Löfgren och hennes skilsmäsoberättelse	93

Recensioner

<i>Britt Liljewall</i>	Passion & skilsmässa. Om spruckna äktenskap inom högadeln vid sekelskiftet 1800 <i>Av Carin Bergström</i>	109
<i>Michael Bejke</i>	Den unge Anders Österling. Litteraturmänniskans alla sidor, 1884–1919 <i>Av Jenny Westerström</i>	112

<i>Tomas Lidman</i>	101 historikere – som jeg oplevede dem <i>Av Knud Prange</i>	115
<i>Anders Palmqvist</i>	Expeditionen – min kärlekshistoria. Illustrerad utgåva <i>Av Bea Uusma</i>	117
<i>Torbjörn Nilsson</i>	Moderat med klubba, grep och penna. Fru Talman Ingegerd Troedsson <i>Av Ann-Cathrine Haglund, Ingrid Erneman, Ann-Marie Petersson</i>	120
<i>Bo G. Hall</i>	Claes Rålamb: Maktspelare i storhetstidens Sverige <i>Av Sten Westerberg</i>	123
<i>Fredrik Santell</i>	Biskop Magnus Stagnelius – inte bara fader till en skald <i>Av Oloph Bexell</i>	126
<i>Åke Lilliestam</i>	Hövdingen. Hjalmar Branting. En biografi <i>Av Olle Svenning</i>	127
<i>Ulf Hamilton</i>	En marsch mot avgrunden. Socialdemokratins svarta år <i>Av Tommy Möller & Margit Silberstein</i>	130
	Medarbetare i detta nummer	135

Med blick för klass. Hemhjälpkonsulent Margareta Nordström i välfärdspraktik och politik

Av Karin Carlsson

Efter att Margareta Nordström avlidit i april 1986 publicerades fyra nekrologer i *Dagens Nyheter*. Antalet nekrologer bör i sig betraktas som något ovanligt. Samtidigt indikerar de, genom sina avsändare, att Nordström under sitt yrkesverksamma liv tagit aktiv del i en rad samhällsinstitutioner och organisationer vilka i sin tur inte heller var få till antalet. Dåvarande partisekreteraren för Folkpartiet belyste i sin nekrolog Nordströms politiska engagemang, både som riksdagsledamot och som ordförande för partiets kvinnoförbund. Ordförande i Psoriasisförbundets avdelning i Stockholms län beskrev hennes arbete inom De handikappades riksförbund, Reumatikerföreningen och Stockholms cancerförening. I de två nekrologer som båda har kopplingar till hennes roll som socialstyrelsens hemhjälpkonsulent framkommer att hon även var initiativtagare till en internationell hemhjälporganisation,

Margareta Nordström som barn.

att hon varit ledamot i stadsfullmäktige i Stockholm och Stockholms läns landsting. Sammantaget tecknar dessa texter bilden av en samhällsengagerad individ med mängder av uppdrag på olika samhällsnivåer. Hennes kollegor på socialstyrelsen beskrev också Nordström som en "socialt besjälad idéspruta".¹

Samhällsengagemang var också ett av kännetecknen för en av medborgarna i den fiktiva staden Grönköping. När Nordströms vän Seth Bremberg, chefredaktör för satirtidningen *Grönköpings veckoblad* (1942 och 1963), mejslade fram karaktären Ada A:son Susegård lät han sig inspireras

av Nordströms person. Susegård framställdes som en mångsidig kvinna med en välfylld bokhylla. Hon var feministen som lät sig höras i både tal och skrift. Engagemanget i olika föreningar och politiska organisationer var nästintill oändligt. Det var en modemedveten (och fåfång) kvinna som var noga med detaljerna.²

Genom Margareta Nordström vill jag i detta sammanhang lyfta fram en del av den välfärdshistoriska utveckling som tar sin start under 1940-talet. I och med att staten då tog ett allt större ansvar för välfärdens produktion och distribution kom de privata hushållens hem- och omsorgs-

Karaktären Ada A:son Susegård var inspirerad av Margareta Nordström.

arbete att bli en prioriterad politisk fråga. I förlängningen innebar detta att en traditionellt kvinnligt kodad erfarenhet och kunskap kom att efterfrågas från statligt håll. För (vissa) kvinnor öppnades nu dörren in till den statliga administrationen, och då inte enbart som maskinskriverskor och kontorsbiträden, utan som beslutsfattande individer med (om än oftast begränsad) makt.³ Mitt i denna process befann sig Margareta Nordström.⁴

Både nekrologerna och hennes roll som förebild för karaktären Susegård, avspeglar hennes position bland de tidiga feministerna och samhällsengagerade kvinnor på statliga – och mellanstatliga – samhällspositioner. Nordström var alltså en av de kvinnor som deltog i byggandet av det Socialsverige som växte fram från 1940-talet, och här hade hon sällskap av kvinnor som Alva Myrdal, Agda Rössel, Sigrid Eken-dal och Anna Lisa Langby.⁵ Nordströms roll som politiker och hemhjälpkonsulent medförde också att hon kunde röra sig mellan politiska visioner och pragmatisk praktik. Genom att belysa detta arbete vill jag bidra till en del av den genushistoriska forskningen kring dessa kvinnor och deras gärningar.⁶

Margareta Nordström har inte efterlämnat något eget arkiv, men det betyder inte att hon är osynlig i olika typer av källmaterial. Hennes insatser som hemhjälpkonsulent finns till stor del bevarade genom socialstyrelsens arkiv i form av korrespondens, rapporter, tal och liknande. I socialstyrelsens arkiv finns även ett antal mer privat hållna brev som Nordström

skrivit till sina kollegor på hemhjälp-sbyrån under olika tjänsteresor i Europa. Att dessa finns kvar beror förmodligen på att hon uttryckligen uppmanade sina kollegor att spara dem så att hon själv skulle kunna läsa dem när hon kom hem.⁷ För att få en bild av hennes politiska engagemang har jag även följt hennes arbete i riksdagen och analyserat samtliga motioner hon stod bakom, de interpellationer hon ställt samt de yttranden hon gjort i riksdagsdiskussioner. Materialet har vidare kompletterats genom intervjuer med två personer som på olika sätt stod Nordström nära. Först Tullia von Sydow som var hennes kollega på socialstyrelsen från 1960-talet. När jag träffade henne i hennes lägenhet i Stockholm var hon 96 år och nästan 45 år hade gått sedan de slutade att arbeta tillsammans. Utöver detta har jag intervjuat Margareta Nordströms brorsdotter Birgitta Nordström samt genomfört en kortare telefonintervju med hennes brorson Christer Nordström.⁸

Från barndom till egen modist

Margareta Nordström växte upp i Linköping. Fadern var godsägare och både Tullia von Sydow och Birgitta Nordström beskriver hemmet som en, i kulturell bemärkelse, överklassmiljö, något som fotografier av uppväxtmiljön också bekräftar. När Nordström var något över 20 år dog hennes föräldrar med några års mellanrum vilket fick till följd att hon, under en kortare period, fick det övergripande ansvaret för sin yngre bror. Medan brodern

Målning av Margareta Nordströms släktgård.

senare valde den militära banan och kom att arbeta inom flygvapnet tog hon, efter studentexamen, arbete som journalist på *Östgöta*korrespondenten där hon stannade i nästan tio år. Efter att därefter arbetat vid arbetsförmedlingen i Karlstad, länsarbetsnämnden i Örebro och som konsulent vid arbetsmarknadskommissionen kom Nordström att tilldelas uppdraget som socialstyrelsens hemhjälpkonsulent.⁹

Både Nordströms syskonbarn och hennes tidigare kollega Tullia von Sydow lyfter fram att släkten var något hon värnade om. Den var liten, men viktig. Jularna firades tillsammans med brodern och hans familj och när hon själv fyllde år bjöd hon dem på lunch på någon av Stockholms finare restauranger.¹⁰ De presenter hon kom med till jul och födelsedagar var, enligt syskonbarnen, väl utvalda och ofta ovanliga. Christer Nordström beskriver hur hon hade fingertoppskänsla och kvalitetsmedvetenhet, men han menar också att

hon skulle kunna kallas ”prylgalen”. Dessa beskrivningar återspeglas till viss del i hur, och med vad, hon inredde sitt hem. Nordström bodde i en tvårumslägenhet i Johanneshov i Stockholm. I denna 40-talsbostad återfanns en salongsmöbel från släktgården, ett antikt franskt 1700-talsbroderi på väggen, bokhyllor fyllda med både svenska och utländska klassiker, stora målningar, antikviteter och en uppstoppad berguv.¹¹ Inredningen återspeglade hennes intresse för sin släkt samt ett djupt rotat kultur- och konstintresse. I de resebrev hon sände sina kollegor berättade hon om både museibesök och möjliga och omöjliga inköpstillfällen. Oftast dock omöjliga. Som hon skrev från London tycks arbetsschemat oftast varit för pressat. Butiks- och varuhusbesöken hanns inte med och hon fick i stället nöja sig med att se in i skyltfönstren: ”[m]an går här och häpnar häp häp och skulle vilja köpa allt, sådan kvalitet är det [...]”¹² Kvalitetsmedvetenheten återspeg-

lades också i hennes klädval. Hon hade sin egen skräddare och sin egen modist. Kapporna köpte hon i en butik vid Kornhamnstorg, det var ”schvung och fall” på dem, berättar Tullia von Sydow.¹³ Hennes brorson minns det armbandsur hon bar, en Jaeger-LeCoultre med inbyggd alarmfunktion. En för tiden både ovanlig och exklusiv klocka och brorsonen berättar hur den hjälpte henne att ta sig loss från samtal under inbokade dagar. Klockans signal fick bli ursäkten för att ta sig vidare till nästa möte eller uppgift.¹⁴

Att Nordström var noga med detaljerna återspeglas också i en historia som både Tullia von Sydow och hennes brorsdotter tar upp. Nordström var bjuden på lunch på slottet och till detta tillfälle hade hon

lätit sy upp en lila klänning. Men så var det detta med käppen. Hon klarade sig inte utan den samtidigt så, som von Sydow uttryckte det, kunde hon ju ”inte gå med tråkäpp på slottet”. Lösningen var enkel och effektiv. Nordström tog med sig käppen till skräddaren för att låta den kläs in i samma lila tyg som hennes klänning. Samtidigt som denna berättelse antyder orsaken till att hennes kläder i dag finns att se på ett privat museum utanför Göteborg, så visar det också på hennes känsla för, och noggrannhet med, just detaljer.¹⁵ Men det berättar också hur hon var idérikt och pragmatiskt lösningsinriktad. Båda dessa karaktärsdrag syns också i hennes arbete som hemhjälpkonsulent.

Släktfotografierna vittnar om Nordströms borgerliga bakgrund och hennes kärlek till familjen. Margareta Nordström sitter längst fram till höger.

En kvinna bland kvinnor i manliga rum

När den sociala hemhjälpn introducerades 1944 gjordes den till en del av statens utökade välfärdsansvar. Verksamheten betraktades som en del av samhällets service när det gällde de privata hushållens hem- och omsorgsarbete. Tanken var att alla grupper i samhället skulle ha rätt till hjälp med mat, tvätt och städning men just i detta sammanhang skulle dock hushåll med sämre ekonomiska möjligheter prioriteras. Men det var inte enbart hushållens hemarbete som skulle underlättas. Genom reformen skulle även nativiteten öka, folkhälsan förbättras och ”goda husmödrar” skapas.¹⁶ Med detta välfärdsprojekt följde att hem- och omsorgsarbetet kom att bli en viktig politisk fråga, och i och med det kom också efterfrågan på traditionellt kodad kvinnlig kompetens att öka. Utredningar behövde tillsättas och kunskapsbasen inom olika myndigheter behövde breddas. På så vis kunde (vissa) kvinnor ta sig in i de politiska rummen och i och med det få visst inflytande över politiska processer. Som ett exempel på detta kan nämnas att den utredning som föregick den sociala hemhjälpn bestod av enbart kvinnor och det var första gången något sådant skedde. Till utredningens ordförande valdes Signe Höjer, utbildad sjuksköterska och medlem i Socialdemokratiska kvinnoförbundet. Brita Åkerman utsågs till utredningens sekreterare.¹⁷ Deras uppdrag var att undersöka situationen inom en rad områden som var direkt kopplade till kvinnors erfarenheter. Det gällde bostadsfrågor, hem- och

omsorgsarbete och, vilket är av vikt i detta sammanhang, frågan om social hemhjälp. Den utredning och det förslag som kvinnodelegationen presenterade kom att omfamnas av alla politiska partier, beslutet om statligt stöd till den sociala hemhjälpn togs med andra ord i total enighet. Kvinnodelegationens förslag om hur den sociala hemhjälpn skulle organiseras följdes i princip. Och det var en omfattande organisation som skapades. På det kommunala planet inrättades hemhjälpnämnder som skulle hantera den praktiska organiseringen och kontakten med de privata hushållen. På landstingsnivå inrättades hemhjälpstyrelser vars uppgift var att se till att hemhjälpverksamheten bedrevs enhetligt. Inom socialstyrelsen skapades en hemhjälpbyrå och det var denna som Margareta Nordström kom att leda. Förslaget att anställa Nordström som socialstyrelsens hemhjälpkonsulent kom också från kvinnodelegationen. De hade kommit i kontakt med henne genom en av de enkäter som skickats ut till landets arbetsförmedlare. I sina memoarer berättar Birgitta Åkerman att hon uppfattade rekryteringen av Nordström som mycket lyckad:

Hon visade sig vara just den praktiska, byråkratiska och orädda person som behövdes. Hon fick alla trådar i sin hand, höll kontakt med organisationer och myndigheter och kom att bli den som genom åren höll samman arbetet med den sociala hemhjälpn, som blev hennes livsuppgift.¹⁸

Den hemhjälpbyrå som Margareta Nord-

ström blev chef över kom att bestå uteslutande av kvinnor, sammanlagt fyra till antalet. Hemhjälpbyrån var placerad inom socialstyrelsens andra byrå, socialvårdsbyrån, som vid den tid då Nordström började, hanterade frågor rörande bland annat fattigvård och barnavård. Det är slående hur hela denna byrå dominerades av just kvinnor. Av de 13 individer som *Sociala meddelanden* listar som anställda inom socialvårdsbyrån 1955 var tio kvinnor. Även om de män som nämns innehade olika chefspositioner så fanns det också kvinnliga chefer här.¹⁹ Tullia von Sydow påpekar att "[...] det var lustigt [...] att det var så många av byråerna som hade byråchefer som var kvinnor."²⁰

När Nordström började sin tjänst som chef för hemhjälpbyrån hade endast två decennier passerat sedan kvinnor fick rätt att inneha högre statliga tjänster.²¹ Motståndet mot en faktisk förändring av denna genusarbetsdelning hade sedan dess varit seglivad. Föreställningar om kvinnan som fysiskt och intellektuellt svagare var fortsatt starka, samtidigt som kopplingen mellan kvinna och moderskap påverkade diskursen kring kvinnligt förvärvsarbete, framför allt för den gifta kvinnan. I de fall när män och kvinnor hade någorlunda likartade befattningar avlönades kvinnan dock lägre än mannen. Antalet kvinnliga anställda inom de centrala statliga ämbetena kom visserligen att fördubblas mellan 1920- och 1940-talen, men i relation till antalet anställda män var de fortsatt relativt få. Ser man dessutom närmare på vilken typ av anställningar som dessa

kvinnor innehade var skillnaden påtaglig. Medan männen fick högre tjänster anställdes kvinnor som kansliskrivare och kontorsbiträden.²²

Genom sin befattning som hemhjälpkonsulent kom Margareta Nordström att ansvara för ett traditionellt kvinnligt kodat område. Som sådant blev hennes inträde i de i övrigt manligt dominerade statliga rummen inte så utmanande. På ett plan kan detta tolkas som en form av särorganisering där genusarbetsdelningen återspeglades genom det kvinnligt kodade ansvarsområdet och det är lätt att här associera till hur kvinnor kom att särorganiseras inom fackförbund och politiska partier. Särskilda kvinnoråd och kvinnokommittéer skulle då ansvara för frågor som berörde specifika kvinnofrågor.²³ Om man ser till den sociala hemhjälpen, och hur den organiserades inom socialstyrelsen, så var det visserligen en utpräglad kvinnlig miljö som skapades, men makten var ändå inte fräntagen denna grupp.

Genom socialstyrelsens material, samt genom de brev som Nordström skickar till sina kollegor på hemhjälpbyrån, tycks det ha varit en grupp individer som inte bara arbetade nära varandra, utan som också var vänner. När Nordström var ute på sina resor var det till dem hon lämnade sina lägenhetsnycklar. I breven till kollegorna berättade hon om sina "öden och äventyr". Relationen till socialstyrelsens generaldirektör Ernst Bexelius tycks också varit god. Han gav Nordström i princip fria händer och stod oftast bakom de idéer till förändringar som hon föreslog.²⁴ Samtidigt

kunde Nordström gå emot socialstyrelsens riktlinjer eller önskemål om det var något hon fann fel eller oriktigt, något som kan tolkas som en del av det "orädda" som flera källor vittnar om. Som när hon, i en diskussion kring hemvårdarinnornas löner, rekommenderar Hemvårdarinneförbundet att inte acceptera socialstyrelsens förslag, något som också kan tolkas som ett tecken på hennes dubbla lojaliteter. För att använda Tullia von Sydows ord: "[...] det sista hon var, var ju rädd. Hon var ju helt orädd och helt, vad ska jag säga, hade ett självförtroende som var oerhört starkt."²⁵

Antibyråkrat från Sverige till världen

I sitt arbete hade Nordström ett pragmatiskt förhållningssätt till byråkratiska strukturer. Hon ställde sig ofta skeptisk inför utredningsarbeten och undersökningar och menade att de sällan hjälpte den praktiska verksamheten:

[...] de ger så litet. Det hänger så mycket på den som blir arbetsledare, och det hänger så mycket på vad kommunerna till syvende sist vill satsa ekonomiskt, och mycket hänger på tillgången till arbetskraft [...]"²⁶

Hon löste hellre problem genom direktkontakt med de berörda och menade att var situation krävde sin egen lösning. Tullia von Sydow berättar också hur en stor del av Nordströms arbetstid gick åt till att tala i telefon och hur hon kunde bli uppringd av någon "kommunalordförande ute

Margareta Nordström i sitt arbetsrum på hemhjälpsbyrån.

på åkern" som var i behov av praktiska råd när det gällde driften av hemhjälpen på det lokala planet.²⁷ Under denna period kunde skillnaderna mellan olika kommuners ekonomiska och personella resurser vara mycket stora, så det var med andra ord inte säkert att den individ som kom att ha det övergripande ansvaret för hemhjälpens drift och skötsel, hade erfarenhet av liknande verksamheter.

Hennes antibyråkratiska hållning synliggörs också genom de iakttagelser hon gjorde under sina resor i Europa. När hon

var i Storbritannien för att studera deras motsvarighet till den sociala hemhjälpen noterade hon hur det engelska systemet var genomsyrat av en byråkratisk överorganisering. Intresset för organisation är stort konstaterade hon:

Man skriver och trycker protokoll i det oändliga! I det oändliga! Tänk om vi skulle anteckna vad varenda kommunaligubbe och dito gumma skulle ha sagt vid vartenda av hemhjälpsstyrelsen ordnade sammanträden. Det hade man absolut gjort här.

Och att det skulle ta fyra personer för att leverera mat till 16 pensionärer var enligt henne ett slöseri med resurser, det hon såg var ett ”flaxande och irrande” och all ordning och effektivitet var som borta.²⁸

En av de frågor som Margareta Nordström fann viktig var hemvårdarinnekårens utbildning. Hon var övertygad om att kompetenskraven var av största vikt, inte enbart för att värna kårens professionella status, utan också för att arbetet i sig själv krävde en specifik kunskapsbas. Att arbeta inom den sociala sfären var krävande och behovet av kunskap om psykologi och om samhället i stort var av vikt för att kunna utföra ett gott arbete.²⁹

Efter att den sociala hemhjälpen funnit en relativt fast form i Sverige fick hon av FN erbjudande om att besöka Storbritannien, Nederländerna och Schweiz för att studera utbildningssystemet för deras motsvarighet till den sociala hemhjälpen. Syftet med dessa FN-resor var att inspirera till att utveckla landets eget utbildnings-

system, men Nordström konstaterade snabbt att Sverige hade kommit långt när det gällde förstäelsen för utbildningskrav liksom för hur utbildningen praktiskt kunde organiseras.³⁰ När hon står inför att författa slutrapporten till FN skriver hon till hemhjälpsbyrån att hon drabbats av ”rapportkomplex” och uttryckte en oro för den kritik som hon skulle komma att förmedla. Hon var uppenbart förundrad över deras till synes ”absoluta brist på intresse för utbildningen”:

Men vad skall man säga om, att 12 000 hemvårdarinnor i England med dess fruktansvärda tuberkulosrisk skickas ut i hemmen, även till nyförlösta mammor – utan tillstymmelse till läkarundersökning och att man ger 19–20 åriga flickor här i Holland sammanlagt 78 timmar sömnad, 52 timmar praktisk och teoretisk matlagning (uppdelade på 26 lektioner om 2 timmar). Vad hinner man sätta igång egentligen på 2 timmar, snälla Rut, tala om det för mig. [...] Det blir inte lätt må Ni tro, att göra den här rapporten. Jag trodde, att man skulle kunna sno sig undan med att bara avge en redogörelse, för, hur det ligger till utan omdöme, men det lär inte gå.³¹

Nordström motsatte sig också det faktum att så många timmar ägnades åt religion och diskussioner om ”kallet”. Hon noterade att det var för många elever per lärare, att antalet timmar var för få och att de dessutom var felfördelade. Att eleverna kunde vara så unga som tolv fann hon direkt felaktigt. Undervisningslokalerna var

enligt Nordström dessutom undermåliga med trappor, korridorer och opraktiska kök med stengolv. Hon slog fast att det var en miljö som de svenska lanthushållslärarinnorna skulle nekat att arbeta och undervisa i.

Snälla rara Rut tala om för stackars mig, som inte kan få in det i min skalle, att det går att lära folk hushåll på det här sättet om det verkligen går!³²

Två år senare fick Nordström uppdraget att besöka Österrike för att hjälpa dem att starta en social hemhjälpsverksamhet efter svensk modell.³³

Genom sina resor kunde Nordström knyta en mängd nya kontakter inom fältet, och många av dem kom att bli hennes professionella vänner. Tillsammans med dem diskuterades möjligheten att skapa ett internationellt samarbetsorgan, en diskussion som tog sin start under en konferens i London 1952. Det kom dock att dröja till 1959 innan idén blev verklighet. Efter ett antal möten formades *The International Council of Home Help Services* (ICHHS). I styrelsen återfanns representanter från Tyskland, Belgien, Nederländerna, Frankrike, USA, Storbritannien och, representerat av Margareta Nordström, Sverige. Fem år senare hade antalet medlemsländer ökat till 15. Syftet var att skapa och underhålla relationer mellan länderna samt gemensamt arbeta för utvecklingen av yrket. Genom samarbetet skulle idéer enklare kunna utbytas och eventuella problem diskuteras.³⁴ Som öppningstalare för en av de

konferenser som anordnades lyckades de också engagera Lord Beveridge K.C.B.³⁵

Utan att gå in på detaljer kring detta samarbete vill jag ändå, genom att lyfta fram Margareta Nordströms internationella kontakter, visa på ett engagemang där gränsen mellan hennes professionella och privata person tycks ha smält samman. Som när styrelsen för ICHHS träffades i Stockholm 1964 och hon styrde upp operabesök, lunch med Ulla Lindström och shoppingbesök i det nybyggda Farsta centrum för att sedan bjuda de 15 styrelsemedlemmarna på "after-dinner coffee" i sin lägenhet i Johanneshov. I ett brev till Lindström med information om lunchen poängterar hon också att de alla är vänner sedan länge och att de känner varandra mycket väl.³⁶

Med blick för klass

I de brev som Margareta Nordström skriver, samt i sitt politiska engagemang (se vidare nedan), finns två återkommande teman. Det handlar dels om ett motstånd mot det hon uppfattade som alltför byråkratiska processer, dels en känslighet för situationer där klass och utanförskap synliggjordes. Genom sitt arbete med den sociala hemhjälpen kom hon dagligen i kontakt med de privata hushållens vardag och verklighet och fick på så sätt insyn i samhällets ekonomiska och sociala ojämlikheter. Som politiker framförde hon upprepade gånger sin önskan om att socialhjälp inte skulle betraktas som fattigvård utan att det skulle ses som en rättighet, något

som låg helt i linje med hur den svenska välfärdspolitiken var tänkt att utformas.³⁷

Detta var också något som hon uppmärksammade på sina resor i Europa. När hon 1950 följde med i det dagliga arbetet som utfördes av *Womens voluntary service* i London fick hon kliva över tröskeln till de hem som hade det svårast. Det ”smuts och gytter” som återfanns på gatorna var ”ingenting mot vad man kan få se, när man kommer in i husen” skriver hon. Obekväma kök i källarplanet, kallt, dragigt och minimala hallar där det inte gick att hänga av sig ytterkläderna. De människor hon mötte bar utslitna kläder och om det överhuvudtaget fanns en duk på bordet så var den av tidningspapper. ”Det är en förfärlig syn” skriver hon och när hon vandrar på gator fulla av spår efter andra världskriget gör hon det ”med hjärtat fyllt av ångest.”³⁸ När hon sedan lyfte blicken och betraktade det engelska samhället i stort var det också något som skavde:

Jag har aldrig trott på engelsmännens tal om deras demokrati, nu tror jag det ännu mindre, men det är ju möjligt att mitt omdöme är förhastat. Man har en intensiv känsla av en tjänande underdånig klass – om den bara finns i affärs- och restaurangvärlden och är ett utslag av affärsteknik och god uppfostran eller om det ligger djupare i folksjälens vet jag absolut inte.³⁹

Vad menade Nordström med att hon inte trodde på engelsmännens tal om demokrati? Syftade hon på sociala relationer och ville belysa förhållandet mellan olika

grupper i samhället? Eller var det politiska demokratiska processer som stod i fokus? Kanske blev det, som hon själv uttryckte det, för ”finigt”. Att ”tekappor hit och kaffekappor dit” fyllde andra funktioner än rent praktiska. Kanske också att detta förstärktes genom mötet med ”malliga föreningsfruntimmer, som makten gått åt huvudet” och att de fina salongerna enbart användes till fester. Nordström betraktade det sistnämnda som ett slöseri med både resurser och utrymme.⁴⁰ Även om det är svårt att helt avkoda ett uttalande som detta visar det på hur Nordströms klassmedvetenhet smälter samman med ett pragmatiskt förhållningssätt.

1960 blev Margareta Nordström invald i riksdagen och företrädde där Folkpartiet, detta utan att lämna sitt arbete inom den sociala hemhjälpens. Året därpå blev hon också invald som ledamot av andra lagutskottet vilket innebar ett extra ansvar för socialpolitiska frågor. Hennes liberala ståndpunkt grundade sig på tanken om individens fria vilja, något som hon vid ett flertal tillfällen explicit använde sig av i sin argumentation.⁴¹

En analys av Nordströms politiska engagemang visar hur hon återkommande placerade marginaliserade grupper i fokus. Det är som om hennes uppmärksamhet hela tiden drogs till de grupper som hamnat utanför socialförsäkringssystemet eller individer som på grund av till exempel funktionshinder inte fick tillgång till delar av det offentliga rummet. I sin argumentation använde hon sig ofta av egna erfarenheter, både helt privata och erfaren-

heter hon hämtade från sitt yrkesliv. Den sociala hemhjälpen hade ju bokstavligen tagit henne in i de privata hemmen, och inte sällan hade dörren öppnats till dem som hamnat i ett socialt eller ekonomiskt utanförskap. Det var också den verkligheten som hon ville lyfta fram och synliggöra i de politiska diskussionerna.

Nordström uppmärksammade till exempel de individer som samhället, rent fysiskt sett, inte var byggt för. Hon argumenterade för att offentliga byggnader och kommunikationsmedel skulle anpassas till dessa grupper. Genom enkla medel som ledstänger, ordentliga trappor och hissar skulle publika byggnader lätt kunna göras mer tillgängliga. Här baserade hon sin argumentation bitvis på helt egna erfarenheter och det är inte en slump att hon i en motion tar just Nationalmuseums byggnad som ett exempel. Konstintresset tog henne ofta dit men hennes eget rörelsehinder (som hon själv uttryckte det), med illa fungerande knän, försvarade dessa besök. Hon menade att det var viktigt att lyssna på dessa gruppers behov när planer på ny- och ombyggnader diskuterades, liksom när lokaltrafiken planerades. Om så skedde, och om sjukgymnastik och möjlighet till rehabilitering förbättrades, skulle dessa grupper inte längre vara hindrade från att inta det offentliga rummet.⁴²

Nordström var också aktiv i arbetet att motverka den låga status hon menade att de äldre omgavs av, enligt henne bland annat synligt genom den ålderdiskriminering de blev utsatta för på arbetsmarknaden.⁴³ Samma tendenser såg hon i relation

till de funktionshindrade och att kalla en sådan grupp som "arbetskraftreserv" menade hon ledde tanken helt fel. I en riksdagsdebatt 1963 argumenterade hon för att ordet borde "rensas bort ur vårt språkbruk" och i stället ersättas med ett ord som "arbetskrafttillskott". Hennes förhoppning var att "ordets makt över tanken" i förlängningen skulle ändra samhällets syn och inställning till denna grupp.⁴⁴

Feministen Nordström

Margareta Nordström hade också kvinnornas situation i blickfånget och omformulerade de orättvisor hon såg till politiska problem. Att män och kvinnor inte fick lika lön för samma arbete var något som hon fann minst sagt oskäligt. Detta var en diskussion som pågått sedan mitten av 1940-talet och när Nordström tog plats i de politiska rummen 1960 fanns fortfarande skilda lönetariffer för män och kvinnor inskrivna i kollektivavtalen.⁴⁵ Det var, som hon uttryckte det, med "en känsla av skam" hon konstaterade att Sverige inte ratificerat ILO:s konvention om lika lön för män och kvinnor.⁴⁶ I en riskdagsdiskussion kring ämnet tog hon sina "speciella skötebarn" som exempel:

[...] hemvårdarinnorna, har krånglat sig upp till fjärde lönegraden. De har i regel 15 månaders utbildning eller mångårig praktik jämte tre månaders intensivutbildning. Med det självständiga, ansvarfulla och oberäkneliga arbete de har kommer de efter nio års tjänst upp till samma lönegrad som den

21-åriga vaktmästaren befinner sig i första dagen han tjänstgör på kommunalkontoret. [...] När vi säger att vi har genomfört likalönsprincipen inom den statliga sektorn, har det sannerligen gått troll i orden.⁴⁷

När Sverige väl ratificerade konventionen var hon ändå inte nöjd. Det Nordström nu uppmärksamade är vad vi i dag benämner genusarbetsdelning, som enligt Nordström var uppenbart skev. Så länge det arbete som män och kvinnor utförde värderades olika både socialt och ekonomiskt skulle inte någon förändring kunna ske. Nordströms analys landande i tankar om hur sociala konstruktioner och kulturellt förankrade förväntningar påverkade män och kvinnors yrkesval:

Det är alldeles sant [...] att alla tjänster är öppna för alla. Jag tycker, att vaktmästarbefattningar gott kan och borde sökas av de unga flickorna, men vi vet alla att traditionens makt är mycket stor. Det finns väl också herr statsrådet, inte så värst många manliga skrivbiträden, även om det naturligtvis finns några i denna sinnevärlden.⁴⁸

Nordström var fast övertygad om att genusarbetsdelningen kunde förändras. Hon lyfte fram skolans hemkunskapsundervisning som ett potentiellt led i detta arbete, men upprördes samtidigt över att det var alltför få undervisningstimmar. Hon poängterade att hon inte var ensam om sin tanke, utan att hon hade en hel "kvinnoopinion bakom sig". Hon korrigerade dock snabbt sitt sätt att uttrycka sig: "[...]

eller varför inte säga bara opinion, då ju hemkunskap och familjekunskap, som väl är, inte längre är enbart ett kvinnornas intresseområde."⁴⁹ I linje med detta går ytterligare ett förslag som Nordström presenterade för att motverka den rådande genusarbetsdelningen inom vård- och omsorgsyrkana. Hon menade att det var ett statligt ansvar att stimulera rekryteringen av manlig arbetskraft till dessa områden. På så sätt skulle det samtidigt skapas en "naturligare" miljö på de institutioner där barn, äldre eller långvarigt sjuka vistades. Det var dags att dessa "kvinnostyrda" miljöer luckrades upp.⁵⁰

Även om hon uppenbarligen var missnöjd med situationen i Sverige så kunde den ändå te sig mindre akut i jämförelse med andra länder. När hon 1950 befann sig i Holland upprördes hon över den lag som var på väg att träda i kraft vilken skulle ge arbetsgivaren rätt att avskeda kvinnor om de gifte sig, en lag som hade avskaffats i Sverige drygt ett decennium tidigare.⁵¹ Hon förfärades samtidigt över att så få kvinnor arbetade och att de inte hade

Porträtt av Margareta Nordström i sin lägenhet i Johanneshov.

något inflytande i samhället, inte ens när det gällde planering och produktion av nya bostäder. "Kvinnans ställning kan göra en tokig" skrev hon. "En Britta Åkerman skulle vara absolut otänkbart här!"⁵²

Som feminist går det inte att placera Nordström som en person som antingen arbetade för att stärka den hemarbetande kvinnans status och situation *eller* som argumenterade för den förvärvsarbetande kvinnans rättigheter. Hon såg dem båda. För henne var den hemarbetande modern en individ som spelade en viktig roll när det gällde både produktion och konsumtion. Hon föreslog bland annat en "förutsättningslös utredning angående en ekonomisk uppskattning av hushållsarbetet" som skulle ligga till grund för beräkning av dessa kvinnors sjukförsäkring.⁵³ Samtidigt lade hon fram åtskilliga förslag som skulle underlätta de förvärvsarbetande kvinnornas situation. Hon uppmärksammade tidigt problemet som dessa familjer hamnade i när deras barn blev sjuka vilket fick till konsekvens att föräldern tvingades stanna hemma från arbetet och därmed gick miste om sin lön. Hennes lösning var dels att utvidga den sociala hemhjälpen så att föräldrarna kunde få hjälp med barnomsorgen, dels att ge föräldrarna rätt till ekonomisk ersättning om de var tvungna att stanna hemma från arbetet för att vårda sjuka barn.⁵⁴

Det är tydligt att Nordström hade förmågan att tänka bortanför den sociala normen. Hennes bild av familjen var inte ensidig. När hon talade om ensamstående undvek hon benämningar som "moder"

och skriver i stället "föräldrar". Även om det fanns ett heteronormativt anslag så bestod de familjer hon beskrev lika ofta av män *och* kvinnor, som av män *eller* kvinnor. Oavsett konstellation var hennes mål att alla skulle nå ekonomiskt oberoende och personlig trygghet. Därför var det till exempel viktigt att gifta hemarbetande kvinnor hade en pensionsrätt som inte gick via maken.⁵⁵ Eller att de så kallade hemmadöttrarna, som vårdat sina föräldrar utan ekonomisk ersättning från någon myndighet, skulle jämföras med änkor när det gällde pension.⁵⁶ Och när förslaget om en allmänförsäkring presenterades, tycks Nordström ha lusläst denna utifrån ett flertal gruppers perspektiv. I den efterföljande diskussionen kunde hon lyfta fram hur ensamstående och frångilda kvinnor, samt äldre, riskerade att hamna utanför den ekonomiska trygghet som staten nu ämnade stå för.⁵⁷

De små detaljerna

I sitt politiska arbete noterade Nordström att de frågor som intresserade henne, de teman som hon uppfattade som viktiga, tenderade att värderas lägre än många andra politiska frågor. När en av riksdagsledamöterna, under en debatt om allmänförsäkring, benämnde dessa frågor som "de små detaljerna" begärde hon ordet. Hon förklarade att det fallit på hennes lott att just ta upp de "små detaljerna":

Jag är inte ledsen över min uppgift, det är så mycket i livet som är detaljer. [Men] det

som är detaljer här i huset är inte alltid detaljer för de människor de angår. Den som i ett livslångt arbete har träffat på människor, som trots alla successiva förbättringar av försäkringar och socialhjälp ändå sitter mellan två stolar, blir kanske en detaljmänniska som gärna vill lappa där det brustit och som gärna vill sjunga i sin tonart och med egna erfarenheter som rollhäfte. [...] Det är vår plikt och rätt att föra fram och kämpa för de förbättringar i samhället som vi tror på - det må gälla stora eller små, om vi åtagit oss att vara politiker och samhällsbyggare.⁵⁸

Samhället var till för alla. Och för de grupper som av olika anledningar inte kunde ta, eller hindrades ta, plats i detta skulle dörrar öppnas. Utanförskapet skulle minskas, om det så gällde ett ekonomiskt utanförskap eller utanförskap som skapades på grund av att kroppen inte orkade. Men det gällde också att ge individen möjlighet att smälta in. Det kunde handla om att en person som drabbats av håravfall skulle ha rätt till ekonomisk ersättning för att kunna bära en peruk. Att blinda skulle ha rätt till ledarhundar eller att underlätta för barn som drabbats av "gomdefekter" att genomgå behandlingar som också inkluderade en estetisk dimension.⁵⁹ Att kalla dessa frågor för "detaljer" var en provokation för Nordström och att det måste få kosta pengar var en självklarhet. Och kostnaderna skulle gå från dem som både hade fungerade kroppar och fungerande ekonomi: "Vi som är friska har, så länge vi är friska, den enkla mänskliga skyldigheten att stå för kostnaderna."⁶⁰

Året innan Margareta Nordström avled intervjuades hon av tidningen *Allers*. Hon var upprörd. Hemtjänsten, som hon själv hjälpt till att bygga upp, fungerade dåligt. De anställda saknade utbildning och samtidigt hindrade bestämmelser, paragrafer och "millimeterregler" kåren från att göra ett bra arbete. Nordström var nu sedan länge pensionerad, men hon var fortfarande aktiv. Och hon var fortfarande arg.⁶¹ Engagemanget hade hon med sig in i det sista.

Under sitt yrkesliv, och genom sitt engagemang i olika organisationer, arbetade Margareta Nordström för att synliggöra marginaliserade, eller förbisedda grupper och individers situation. Hon lät deras röster höras. Genom sin erfarenhet från den sociala hemhjälpens fick hon insyn i de olika hushåll och familjer som fanns i samhället. Hon uppmärksammade dem som hamnat utanför systemet och dem som befann sig utanför normen. Genom sin politiska aktivitet, och genom sitt engagemang i olika föreningar och organisationer, kunde hon sedan dela med sig av sina erfarenheter och samtidigt finna kanaler för sina tankar och ge förslag på förbättringar. Och det är mot den bakgrunden, och med vetskapen om Margareta Nordströms engagemang, som de avslutande orden kan läsas:

Vi som bär ansvar för andra människor, antingen vi gör det i politisk verksamhet eller i vår yrkesutövning, behöver veta den nakna sanningen, och vi måste bli upprörda - ibland måste vi för övrigt bli mycket upprörda.⁶²

Noter

1. Tre av nekrologerna publicerades i *Dagens Nyheter* 24 april 1986 s. 45, ytterligare en publicerades i samma tidning den 12 maj 1986 s. 44. Dödsannonsen publicerades i *Dagens Nyheter* 24 april 1986 s. 46.
2. <http://www.gronkoping.nu/gronkoping/manadens-profil-i-gronkoping/manadens-profil-ada-ason-susegard.html>; Martin Åberg *Politikern i svensk satir 1950–2000. Från folkhemsymp till välfärdsmanager* (Lund 2006) s. 56ff. Vem är vem i Grönköping? (Stockholm 2006). Se även intervju med Birgitta Nordström 16 september 2014. Inspelning och transkribering förvaras hos författaren. (Nedan refereras denna intervju till som: Intervju BN); Intervju med Christer Nordström i samband med Intervju BN.
3. För beskrivning av denna period se Carlsson (2013) framför allt kapitel 2; Hirdman, Yvonne *Lägga livet till rätta. Studier i Svensk folkhemsolitik* (Stockholm [1989] 2000).
4. Se till exempel Asplund, Johan *Tid, rum, individ och kollektiv* (Stockholm 1983) s. 6 ff. för en kortare diskussion kring sampelet, eller som han själv uttrycker det ”snedstreck”, mellan individ och samhälle. För vidare diskussioner om den biografiska genren som möjlig samhälls-spegel se till exempel: Alf W. Johansson ”Det biografiska i historien” *Arbetarhistoria* 1986:3–4 s. 5. För genusforsknings roll i relation till detta se till exempel Bo G. Hall ”Kan biografisk metod vara vetenskap?” *Historisk tidskrift* 127:3 2007 s. 450.
5. För Ekendal och Lagby se Hirdman, Yvonne *Med kluvnen tunga. LO och genusordningen* (Stockholm 2001a). För Rössel se Alving, Barbro ”Agda Rössel” i *Bang: profiler* (Stockholm 1983).
6. För diskussion kring empiriska luckor inom detta område se till exempel Hirdman, Yvonne *Genus. De stabila förändeliga former* (Malmö 2001b) s. 159. Historikern Ulrika Holgersson förslår också genushistorikerna en moderniserad och poststrukturalistiskt inspirerad version av Herstory-traditionen för att återgå till empirin och lyfta fram fler historiska skeenden såsom denna. Se: Holgersson, Ulrika ”Herstory revisited” *Scandia Supplement* 78:2S.
7. Från London skriver hon t.ex. 1950, att det ”[...] är nämligen två saker som jag absolut inte kan i livet och det är att skriva vykort och skriva dagbok. De här små breven hoppas jag ersätter båda.” RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rör internationella kontakter 1950–52 5 FVIIh vol. 1. Margareta Nordström 1950–1961 (föredrag) Brev fr. MN London 12 sept. 1950
8. Ett stort och varmt tack till Tullia von Sydow, Birgitta Nordström och Christer Nordström som generöst delat med sig av sina minnen. Utöver att Birgitta Nordström delat med sig av sina minnen av faster så har jag genom henne fått ta del av fotografier, bland annat bilder av Margaretas Nordströms lägenhet tagna av henne själv i försäkringssyfte. Stora delar av Margaretas Nordströms boksamling finns även bevarad hos brorsdottern, liksom delar av hennes möblemang och konst.
9. <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8334>; Intervju BN; Intervju med Tullia von Sydow 3 september 2014. Inspelning och transkribering förvaras hos författaren. (Nedan refereras denna intervju till som: Intervju TvS).
10. Intervju BN.
11. För information om 1700-tals broderiet jämför försäkringsbilder med: RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån Handlingar rör internationella kontakter 1950–52 5 FVIIh vol. 1. Margareta Nordström 1950–1961 (föredrag) Brev från MN Haag 2/3 1950.
12. Ibid: Brev från MN London 10/9 1950. Se även: Ibid Brev från MN Utrecht 10.10.50. När hon 1950 vistades i London skrev hon till sina arbetskolligor att hon just varit på British Museum och där fått se Parthenonfriserna. ”Aldrig trodde jag att jag i mitt liv skulle få se de underbara hästhuvudena i marmor som man såg redan i sin ungdoms lilla första konsthistoria.” Ibid. Brev från MN London 10/9 1950. I ett brev från Nederländerna samma år beskriver hon att hon besökt det vackraste museet hon någonsin sett: Rijksmuseet i Amsterdam. Se ibid. Brev från MN Haag 29 okt 1950. Utställningskatalogen från museibesöket finns bevarad hos Birgitta Nordström. Utöver detta skriver hon och berättar om vackra kyrkor, konserter och teaterbesök. Se ibid. Brev från MN Leicester 17 september 1950; Brev från MN London 29/9 1950; Brev från MN London 29/9 1950.
13. Intervju TvS.

14. Telefonintervju med Christer Nordström. För namnet på klockan se: Intervju BN.
15. Intervju TvS; Intervju BN. För information om museet som visar Nordströms kläder se: Intervju BN.
16. Carlsson (2013).
17. Berg, Annika *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen* (Uppsala 2009) s. 295; Carlsson (2013) kapitel 2; Hirdman ([1989] 2000) s. 190ff.
18. Åkerman (1994) s. 116. I en intervju med Margareta Nordström i tidningen *Allers* berättas dock att det var Tage Erlander som, efter att ha lyssnat till ett föredrag som Nordström hållit, föreslog henne för posten. Se *Allers* 1985 nr 10 s. 4f.
19. Socialvårdsbyråns uppgifter ändras dock över tid jämför t. ex. *Sociala meddelanden* 1955:1 s. 50 och 1960:1 s. 57, samt *Sociala meddelanden* 1952:12 s. 777ff.
20. Intervju TvS.
21. Detta skedde 1923. Men redan 1909 skedde vissa öppningar. Det skulle dock dröja till 1949 innan behörighetslagen trädde i kraft och först under slutet av 1980-talet kom samtliga tjänster att öppnas för kvinnor. Se t.ex. Ohlander, Ann-Sofie *Staten var en man? Om kvinnor och män i statens tjänst i historien* (Stockholm 2000) framför allt s. 83ff., 100ff. För kvinnors roll inom den statliga administrationen se Nilsson, Bengt *Kvinnor i statens tjänst - från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft* (Uppsala 1996).
22. Nilsson (1996) framför allt kapitel 7; Ohlander (2000) s. 100ff.
23. Se t.ex. Carlsson, Gunnel *Från broderskap till systerskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP* (Lund, 1996); Waldemarson, Ylva *Kvinnor och klass - en paradoxal skapelseberättelse. LOS kvinnorråd och makten att benämna 1898-1967* (Stockholm 2000).
24. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rör internationella kontakter 1950-52 FVIIh vol. 1. Margareta Nordström 1950-1961 (föredrag) Brev från MN London 10/9 1950; Ibid: London 12/9 1950; Brev från MN London 21/9 1950; Brev från MN Leicester 17/9; Brev från MN London 7/9 1950.; <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8334>; Intervju TvS.
25. Carlsson (2013) not 81 s. 112.
26. Yttrande FK onsdagen den 28 november 1962 Om en intensifierad hemsamaritverksamhet. Citatet hämtat från s. 39.
27. Intervju TvS.
28. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rör internationella kontakter 1950-52 FVIIh vol. 1. Margareta Nordström 1950-1961 (föredrag) Brev från MN London 12/9 1950; Ibid: Brev från MN London 4/10 1950. För ytterligare exempel se: Ibid: Brev från MN London 29/9 1950.
29. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Hemhjälpssärenden. BV vol. 1 1951-1956. Arkivmaterial för stencilier 1952. Socialstyrelsens utlåtande om bostadskollektiva kommitténs utredning om hemhjälp Dnr H 3701/52 s. 10. Se även Carlsson (2013) kapitel 4.
30. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån Handlingar rörande internationella kontakter 1950-1952 FVIIh Vol. 1 FN EHS 1950. Brev från Charles Fonk Director, Training Division Technical Assistance Administration United Nations New York till Margareta Nordström 9 November 1951; Ibid. Home Help Services in England, the Netherlands, Switzerland and the Northern Countries. Report to The United Nations by Margareta Nordström.
31. Ibid. Margareta Nordström 1950-1961 (föredrag) Brev från MN Haag 29/10 1950.
32. Ibid: Brev från MN London 21/9 1950; Ibid. Brev från MN London 29/9 1950. Citatet hämtat från ibid: Brev från MN Haag 1/11 1950. Adresserat till Rut.
33. Sociala meddelanden 1952:1 s. 15.
34. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rörande internationella kontakter 1950-1952 FVIIh Vol. 1 FN EHS 1950. Brev från Charles Fonk till Margareta Nordström 9/11 1951; RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rörande internationella kontakter 1950-1952 FVIIh Vol. 3 1959. Report of the International Conference of the Delegates of

- the different countries in the scheme of the International Conference of Homehelp Services from 11–15 of May 1959 at "Woudschoten" Zeist.; RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rörande internationella kontakter 1950–1952 FVIIh Vol. 2. Korrespondens Internationellt.
65. Draft regulations for an international council of home help services. Article III. Aim. Jämför ibid: Draft regulations for an international council of home-help services. B/14.41959 Centrale raad coor Gezinsverzorging.; RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån Handlingar rörande internationella kontakter 1950–1952 FVIIh Vol. 5 CK Div. Stm 64. Brev till Ulla Lindström från Margareta Nordström Stockholm 2/6 1964.
35. Just denna konferens ägde dock rum innan ICHHS officiellt hade bildats. Se: RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rörande internationella kontakter 1950–1952 FVIIh Vol. 2. Korrespondens Internationellt. Oxford 1956 The Institute of Home Help Organiser International Conference and summer School. Held at Lady Margaret Hall, Oxford September 29th – October 3rd. 1956; ibid: Till konungen (socialdepartementet) Med hemställan om tjänstledighet med oavkortad lön samt resebidrag åt hemhjälpkonsulenten Margareta Norström för konferens i Oxford. Undertecknat Ernst Bexelius.
36. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rörande internationella kontakter 1950–1952 FVIIh Vol. 5 CK Div. Stm 64; Brev från MN till members of the Central Committee. Stockholm march 31, 1964. För det slutgiltiga antalet deltagare se: ibid. International committee of home help services The central committee meeting June 1964; ibid: Brev till Ulla Lindström från Margareta Nordström Stockholm 2/6 1964.
37. Se t.ex. svar på interpellation Om rätt till pension efter försvunnen, ej dödförklarad person fredagen 16/2 1962 Nr 8:6.
38. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rör internationella kontakter 1950–52 5 FVIIh vol. 1. Margareta Nordström 1950–1961 (föredrag) Brev från MN London 10/9 1950.
39. Ibid. Brev från MN London 10/9 1950.
40. Ibid. Brev från MN London 29/9 1950; Brev från MN Utrecht 10/10 1950.
41. <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8334>; Sociala meddelanden 1963:1–2 s. 125. När förslaget om att tillsätta fluor i vattenledningsvattnet diskuterades i riksdagen 1962 framhöll hon till exempel att det inte var rätt att indirekt tvinga individen till fluorintag. Istället ska "människors frihet respekteras". Hon menade att detta var ett exempel på att "samhällets ingripande och åtgärder" nu hade kommit i konflikt med "individens handlingsfrihet". Se: Yttrande FK onsdagen 21/11 1962 nr 32:27 ang. tillsättning av fluor till vattenledningsvattnet.
42. Motion FK 1960 Nr 492; Motion AK 1962 Nr 64 Om åtgärder i syfte att beakta de rörelsehindrades problem. Likalydande med Motion FK 1962 Nr 35; RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rörande internationella kontakter 1950–1952 FVIIh Vol. 5 CK Div. Stm 64. Brev från Margareta Nordström till Clara. Stockholm 20/2 1961; Ibid: Brev från MN Haag 1/11 1950.
43. Motion FK 1961 nr 298 Om den äldre arbetskraften.
44. Yttrande FK onsdagen 23/1 1963 nr 4:28 Statsverkspropositionen.
45. För en diskussion om likalönefrågan se t ex: Hirdman (Stockholm 2001a); Hirdman (2001b) s. 158.
46. Yttrande FK onsdagen 1/3 1961 nr 8:24ff.
47. Ibid: s. 27f.
48. Yttrande FK onsdagen 29/5 1963 ang. statsgaranti för pensioner mm inom apoteksväsendet Nr 27:135.
49. Yttrande FK onsdagen 23/5 1962 Nr 23:16 ang. reformeringen av den obligatoriska skolan m m.
50. Yttrande FK onsdagen 28/11 1962 ang. åtgärder mot personalbristen inom sjukvården.
51. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rör internationella kontakter 1950–52 5 FVIIh vol. 1 Margareta Nordström 1950–1961 (föredrag) Brev från MN Haag 1/11 1950. Jämför: Bersbo, Zara "Rätt för kvinna natt bifva människa - fullt och helt." *Svenska kvinnors ekonomiska medborgaskap 1921–1971* (Växjö 2011) s. 113.

52. RA Socialstyrelsen Socialvårdsbyrån. Handlingar rör internationella kontakter 1950–52 5 FVIIh vol. 1 Margareta Nordström 1950–1961 (föredrag) Brev från MN Haag 1/11 1950.
53. Se t.ex. motion 1963 Nr 26 om översyn av den statliga konsumtvaruforskningen och konsumentupplysningens organisation; Yttrande FK onsdagen 1/3 1961 nr 8:32 Om en ekonomisk värdering av hushållsarbetet.
54. Yttrande FK onsdagen 11/5 1960. Om ersättning i vissa fall till familjeförsörjare vid minderårigt barn sjukdom; Yttrande FK fredagen 4/5 1962 Nr 18:28 ang. sjuka barn vars mödrar har förvärsarbete; Motion FK 1963 nr 374 om vidgad rätt till barn tillägg från den allmänna sjukförsäkringen. Se även: Motion FK 1963 nr 62 om en sociologisk undersökning rörande gifta kvinnors förvärsarbete.
55. Motion FK 1963 nr 373 om självständig pensionsrätt för hemarbetande husmödrar.
56. Yttrande FK onsdagen 8/3 1961 Nr 9:69. Om pensionsförmåner åt hemmadöttrar m.fl.
57. Motion FK 1962 nr 660 i anledning av Kungl. Maj:s prop. nr 90 med förslag till lag om allmän försäkring; Motion FK 1962 nr 655.
58. Yttrande FK onsdagen 16/5 1962 Nr 20:72 Ang. lagförslag om allmän försöksring m m.
59. Yttrande FK onsdagen 11/4 1962 Nr 15:86. Ang. organisationen av vården av gomdefekta barn; Motion 1963 nr 415. Om statsbidrag till anskaffande av ledarhundar för blindas; Yttrande FK onsdagen 8/5 1963. Om statsbidrag till peruker.
60. Yttrande FK onsdagen 23/1 1963 Nr 4:28. Statsverkspropositionen.
61. Allers 1985 nr 10 s. 4f.
62. Yttrande onsdagen 23/1 1963 Nr 4:28 Statsverkspropositionen.

Fredrik Petersen och Nybygget på Johannesdal – uppfostringsanstalt för flickor

Av Marie-Louise Bachman

När den förmögne brukspatronen Fredrik Petersen 1875 grundade Stiftelsen Nybygget, uppfostringsanstalt för flickor av Pauvres Honteux, fanns det i Stockholm ett flertal föreningar och institutioner som sysslade med välgörenhet för barn på olika sätt.¹ Bland dem fanns några som tog hand om flickor från hem, där föräldrar saknades eller dessa inte kunde försörja sina barn. Det var, förutom den kommunala uppfostringsanstalten för flickor, Malmqvistska barnuppfostringsanstalten, som drevs av ett sällskap och tre församlingsbarnhem. Dessa var avsedda att ta emot fattiga och värlösa flickor och syftet var förutom uppfostran att flickorna skulle utbildas till tjänarinnor.²

Fredrik Petersens filantropiska insats inriktade sig mot flickor tillhörande bildade familjer, som råkat på obestånd. Flickorna gavs nu möjlighet att erhålla en helt kostnadsfri uppfostran och utbildning vid den

Fredrik Petersen och hans dotter Dorotea.

av Petersen grundade anstalten med säte på Johannesdals gård i Huddinge utanför Stockholm. Upptagningsområdet var inte begränsat till Stockholm. Målsättningen var att flickorna, när de lämnade institutionen efter genomgången utbildning, skulle kunna försörja sig själva.

Fredrik Petersen var norrman, från Stavanger, född 1803. Sedan en firma, som han tidigare var delägare i upplösts, köpte han huvudparten av Robertsfors bruk i

Västerbotten (trävaror, järn med mera) och startade en rederirörelse i Stockholm för försäljning av brukets varor. Han blev svensk medborgare 1858 och flyttade 1860 till Stockholm där han bodde på Vasagatan 4, men var skriven i Robertsfors. Bäst trivdes han på gården Johannesdal i Huddinge, som han köpte 1864. Fredrik Petersen var gift med en danska, Johanne Christine (Hanne) Christensen, tidigare gift Zeuthen (1808–78), med vilken han hade en son och tre döttrar. Äktenskapet var inte lyckligt och familjen stannade i Norge. Den yngsta dottern Dorothea följde dock som elvaåring på egen begäran fadern när han flyttade till Sverige.

Präglad av en svärmisk religiositet ville Fredrik Petersen använda sin förmögenhet till välgörenhet, vilket omsattes i Stiftelsen Nybygget. Här fick Dorothea, som förblev ogift, en livsuppgift som föreståndarinna. 1874 hade Fredrik tagit hand om en tvåårig flicka, Gunhild Charpentier, vars far var stationsmästare i Huddinge. När han ville utöka verksamheten till att omfatta flera barn lämpade sig gården Johannesdal väl som plats för inrättandet av en utbildningsanstalt.

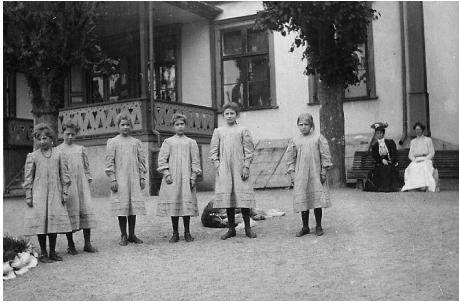
I ett den 28 maj 1876 stadfäst reglemente föreskrev han:

Ändamålet med denna anstalt, som under benämningen 'Nybygget' har sitt säte på lägenheten Johannesdal i Huddinge socken af Stockholms län, är att till öm omvårdnad samt en på religion och moralitet grundad uppfostran emottaga friska barn af pauv-

res honteux och dem vid anstalten behålla, till dess de uppnått den ålder, att de sjelfva kunna försörja sig.

I det utförliga reglementet stadgas att stiftaren så länge han lever ska styra anstalten med biträde av en direktion, efter hans död hans dotter Dorothea och efter bådas död direktionen. Han förbehöll sig ensam beslutanderätten, vilket även skulle gälla hans dotter efter hans död. Den första direktionen bestod av fem personer bland vilka förutom hans svärson och biträde i bruket Robertsfors angelägenheter Fredrik Jacobsen, gift med hans dotter Fredrikke (död 1874), fanns en professor och en vice häradshövding samt redaktören Carl Möllersvärd, brorson till Fredriks vän Heloise Möllersvärd. Direktionens sammanträden, som skulle protokollföras, skulle vara två, ett på våren och ett på hösten. En stiftelsens årliga högtidsdag bestämdes till 18 juli, då undervisningen av barnen för året avslutades. En årsberättelse över förvaltningen skulle då uppläsas och sedan införas i tidningarna. "I rikets officiella tidning" skulle annonseras när det var tillfälle att ta in barn på anstalten, varefter direktionen hade att granska ansökningarna och besluta om vilka som skulle intas.³ Prästbetyg, läkarintyg och intyg att föräldrarna saknade medel att underhålla barnen skulle bifogas ansökan.

Senare har tydligen annonsering även gjorts på annat sätt, till exempel i tidskriften *Idun* 1903, samma nummer som har en artikel om verksamheten.

Småflickorna utanför Nybygget 1904.

Petersens syn på uppfostran

Paragraf 17 i reglementet har sitt intresse att återge, då det speglar författarens uppfattning om uppfostran.

Då all uppfostran till sitt yttersta mål måste hafva hjertats förbättring och sedernas förädling, så ska äfven den uppfostran, anstalten är afsedd att meddela, hufvudsakligen riktas på utrotande af barnens dåliga anlag och på väckandet och lifvandet hos dem af kärlek till sanning, lydnad, pligttröhet och ordning.

Vilka förebilder Fredrik Petersen haft för sin stiftelse är obekant. Det saknas brevmaterial och även i stor utsträckning protokoll från styrelsens sammanträden. Likheter finns i jämförelse med barnhemmen för flickor i Stockholm, till exempel i fråga om antagningsålder på flickorna och åtskilliga praktiska detaljer i verksamheten. Betoningen på religion och moral i uppfostran är dock mera framträdande än på andra håll och antalet flickor var därtill

begränsat och utbildningen helt avgiftsfri.

Rörande styrelsen och den ekonomiska skötseln av Stiftelsen finns en intressant bilaga till ett av styrelsens protokoll.⁴ Dorothea Petersen beskriver hur hennes far vid ett besök i Köpenhamn uppsökte en institution liknande Nybygget. Han blev förskräckt då han fann det illa sörjt för barnen trots en riklig donationsfond. Orsaken var, enligt honom, att direktionen hade rätt till arvode, vilket stigit med åren så att institutionens barn blivit lidande. Detta hade berört Fredrik Petersen mycket djupt och han hade därför bestämt att något sådant inte fick ske med hans Stiftelse. En paragraf i dess reglemente stadgar att direktionens ledamöter inte skulle få någon avlöning. Dorothea ville som föreståndarinna inte heller ha någon lön för sitt arbete.

I sitt testamente av den 26 oktober 1884 donerade Fredrik Petersen ett kapital om 550 000 kronor som kom att trygga stiftelsens verksamhet fram till första världskriget. Därefter fick Stiftelsen ekonomiska problem. Förvaltningen av kapitalet skulle handhas av en direktion med Fredrik Jacobsen som skattmästare, en inte helt enkel uppgift då mycket av kapitalet var bundet i fasta egendomar i Norrland. Han skulle också vara boutredningsman. Vidare skriver Fredrik Petersen:

att religionsundervisningen i stiftelsen ska vara frisinnad och uppfostran vara egnad att bibringa barnen goda seder, hjälpsamhet, kärlek och fördragsamhet, såsom Kristi

lära bjuder och som närmare utvecklas i de skrifter, som komma att åtfölja mitt testamente; skolande under intet vilkor så kallad "pietism" eller "läseri" eller någon sekterism i hvad form som helst tillåtas, hvaröfver så väl min dotter, som framdeles Direktörerna äga hålla tillsyn.⁵

Det var en mjukare formulering än den som fanns i reglementet. En anledning till raderna om läseri är möjligen Fredrik Petersens vän, Heloise Möllersvärd, som bodde på Johannesdal och är begravd tillsammans med honom och Dorothea. Hon försökte under sin tid på Johannesdal omvända sin omgivning till Swedenborgianismen, men Fredrik Petersens testamente tyder på att hon inte lyckades.

Heloise Möllersvärd hade enligt uppgift inom familjen, stannat kvar på Johannesdal efter att en vinterdag blivit hjälpt ur sin kullvälta släde av Fredrik, som var på väg till Johannesdal.⁶ Hon var yngsta dotter till majoren Peter Ulrik Möllersvärd (1758–1809) och född i Orimattila i Finland 1806. Hon var rysk undersäte och tillhörde Finska församlingen i Stockholm åtminstone sedan 1850-talet. Heloise blev förmodligen Dorothea behjälplig i skötseln av hemmet. Släktingar till familjen Petersen beskrev henne som äventyrlig i ungdomen och på äldre dar en bortskämd dam som lät sig passas upp. Vid sin bortgång vid 86 års ålder 1892 var hon enligt dödbokens uppgift senil.⁷

När Fredrik Petersen avled vid 81 års ålder 1885 löstes dottern Dorothea ut ur

boet och erhöll då på sin lott Johannesdal. Hon övertog enligt reglementet verksamheten, som hon ledde till sin död 1917. De sista åren var hon sjuklig (hjärtbesvär). Dolfi Rosengren och Gunhild Charpentier var då biträdande föreståndarinnor. Vid Dorotheas död tillföll Johannesdal Stiftelsen Nybygget. I enlighet med Dorotheas önskan skulle Gunhild Charpentier bli föreståndarinna. Hon var emellertid klen och behövde ett biträde.

Skolverksamheten fortsatte till 1920 då den av ekonomiska skäl lades ner. Tiderna var nu andra, förhållandena inom samhället och skolväsendet hade förändrats och en institution av Stiftelsens typ var otidsenlig. Det var för dyrbart att anställa särskilda lärarinnor för ett litet antalet barn, som ändå måste avlägga examen vid en skola i Stockholm.

Sedan skolan nedlagts utbetalades underhållsbidrag till de sex elever som var intagna 1920. När dessa avslutat sin skolgång beslöt direktionen att ändra Stiftelsens inriktning. Dess reglemente ändrades och verksamheten återupptogs 1932, nu som skolhem i en villa i Djursholm, som Stiftelsen inköpt.⁸ Dess namn blev Petersenska hemmet. Gården Johannesdal såldes av Stiftelsen 1939, då hade den redan varit utarrenderad i flera år. 1972 såldes även villan i Djursholm och reglementet ändrades åter, så att styrelsen i stället kunde främja sitt ändamål genom utbildningsstipendier. I likhet med andra stiftelser med snäv inriktning blev Stiftelsen Nybygget ganska kortlivad i sin ursprungliga funktion.

Gården Johannesdal

Johannesdal, som ligger vid Mälaren, snett mitt emot holmen Estbröte, var ursprungligen ett tegelbruk, senare torp under Vårby gård i Huddinge. Det köptes till sommarnöje av sidenvävaren Jakob Jakobsson Hoving på 1790-talet och det var sannolikt han som uppförde huvudbyggnaden. Gården hade sedan många olika ägare tills Fredrik Petersen köpte den 1864. Det var formellt hans omyndiga dotter Dorothea, då endast 15 år gammal, som stod som ägare. Den flygel, Nybygget, som gett namn åt stiftelsen, byggdes på Robertsfors bruk i Västerbotten och fraktades sjövägen till Johannesdal där den sattes upp. Johannesdal hade en brygga där båten Sjöfröken lade till för färd in till Stockholm. Bakom gården låg en stor trädgård. Höjden i söder var ordnad som park där ett kapell i götisk stil uppfördes, i vilket Petersen, hans dotter Dorothea samt Heloise Möllersvärd begravdes. Det är numera rivet och kistorna gravsattes 1970 på Djursholms begravningsplats där Stiftelsen Petersenska hemmet lät resa en minnessten.

Johannesdal var inte bara en utbildningsanstalt för ett litet antal flickor, det hade också ett jordbruk, om än inte så stort, med hästar och kor. Både Dorothea och Gunhild Charpentier var hundvänner, så det fanns alltid flera hundar på Johannesdal, stora som St Bernhardshunden Lord, och små. Dorothea Petersen hade alltså, sedan hennes far dött, en egendom att sköta med hjälp av arrendator, trädgårdsmästare och övrig personal till hus-

hållet såsom kokerska, pigor, sömmerska med fler. Pigorna kom och gick medan rättare och arbetare stannade länge. I trädgården arbetade sommartid en kulla, som också stod på Mälartorget i Stockholm och sålde av överskottet. Under Dorotheas sista år, då hon var sjuk, fanns också en sjuksköterska.

Som fastighetsägare fick Dorothea också förhandla med olika myndigheter om till exempel sådant som vägunderhåll. På hennes begäran utfärdades 1901 en kungörelse med förbud för obehöriga att vid ett vite av tio kronor lägga till vid Johannesdals stränder eller beträda parkområdet. Johannesdal låg inte längre så isolerat, när det blev vanligare med sommarnöjen inåt Mälaren. Sitt norska arv visade Dorothea genom att hissa norska flaggan jämte den svenska (efter unionens upplösning).

Byggnaderna på Johannesdal värmdes med kakelugnar. Ved måste inköpas, då egendomens skog bara kunde leverera en del. Dorothea köpte hela skutlaster, men efter hennes död under första världskrigets kristid uppstod ekonomiska problem. Husen var mycket kalla och behövde renoveras, vilket Stiftelsen inte hade råd med. Belysningen utgjordes av fotogen- och karbidlampor fram till 1918 då beslut fattades om elektrifiering.

När Stiftelsen Nybyggets skolverksamhet upphörde 1920 arrenderades jordbruket ut och bostadshusen hyrdes ut till privatpersoner. 1939 såldes egendomen som styckades till tomter. Dorothea Petersens föreskrift i testamentet om att egendomen

skulle hållas i gott stånd, och så även kappellet och parken, kunde alltså inte följas.⁹ I dag är Johannesdal omgivet av villabyggelse, sedan Stockholm brett ut sig söderut och förorter som Skärholmen och Värberg tillkommit. Namn som Petersens väg och Dorotheas väg påminner dock om det förflytna.

Under den tid som Stiftelsen Nybygget fanns på Johannesdal låg gården på landet i kuperad terräng med skog och höga berg som grannar. Åkrarna där jordbruket bedrevs var inte så stora. Det var ett par kilometer till stora landsvägen mot Stockholm och sjöförbindelsen var den naturliga resvägen.

Flickorna på Johannesdal

Fredrik Petersen köpte Johannesdal 1864, men de första åren användes gården mest som sommarnöje. Man hade också tillfälliga hyresgäster. När så den första flickan togs om hand 1874 ändrades förhållandena. Dorothea, nu 25 år gammal, bosatte sig permanent på Johannesdal och Stiftelsen Nybygget grundades 1875. Den nya flygelbyggnaden tillkom för skolverksamheten.

De första fem eleverna intogs 1876, sedan var det enligt reglementet sex i varje årgång som intogs med sex års mellanrum fram till 1903. Därefter dröjde det till 1915 innan det kom nya elever. På grund av

Kafferep med bananer som barnen stolt håller upp 1909.

dyrtid ansåg sig Dorothea 1916 tvungen att för all framtid ändra antalet elever från tolv till sex.¹⁰

Flickorna var sex år då de började och lämnade Johannesdal vid 17–18 års ålder med normalskolekompetens, som de erhållit vid en skola i Stockholm (Åhliniska skolan, Södermalms högre läroanstalt för flickor samt Anna Sandströms skola). Under skolterminerna bodde de första flickorna redan från 11–12 årsåldern i Fredrik Petersens bostad i Stockholm men tillbringade somrarna på Johannesdal. Senare bodde eleverna endast de två sista skolåren i Stockholm under terminerna. 1909 vistades dock de äldre eleverna endast en kortare tid i Stockholm, resten av terminen reste de dagligen fram och tillbaka till Johannesdal. De var skrivna på Johannesdal under hela sin skoltid. Elever (med kända namn) intogs 1876, 1891, 1897, 1903 och 1915. (Se förteckningen i slutet av artikeln där dock sista kullen saknas.) Vistelsen och utbildningen på Nybygget var som tidigare nämnts helt kostnadsfri.

En inblick i hur de första flickorna som intogs på Nybygget 1876 hade det, kan man få genom den intervju som gjordes 1955 av Erik Österholm¹¹, dåvarande ordföranden i Johannesdals fastighetsägareförening. Flickan var Lotten Planander, född 1871, och hon hade ett gott minne och kunde beskriva hur hon som femåring kom från Linköping till Stockholm och möttes på Centralstationen av Dorothea Petersen. Hon mindes väl hur hon då ropade ”Jag vill hem, jag vill hem”, en nog så naturlig reaktion.

Brukspatron Petersen, som hade behållit sin norska brytning, kallades av flickorna för ”pappa”. På söndagarna samlades alla till en andaktsstund, då Petersens älsklingspsalm, J. O. Wallins ”Var är den vän, som överallt jag söker” alltid lästes. Lotten Planander mindes också när kapellet byggdes. Hon var med vid invigningen och även vid Fredrik Petersens begravning, då kistan fördes från Stockholm med båten Sjöfröken till Johannesdal för gravsättning i kapellet.

Hur livet gestaltade sig för de senare årgångarna av elever framgår förutom av fotografierna i de två albumen, dels av en utförlig och tidstypisk artikel i tidskriften *Idun* 1903, dels av en mycket detaljerad och målande beskrivning, nedtecknad i maskinskrift av en av de sista eleverna, Brita Lundgren.¹² Det finns också ett ljudband där eleven Ruth Callin 1986 kommenterar fotografierna i sitt album från Johannesdal.

Eleverna bodde i Nybygget, där de också hade sina undervisningslokaler. Med undantag för den första och sista tiden vistades tolv flickor på Johannesdal, ”småflickorna” och ”storflickorna”. Man låg tre i varje rum. Reglementet gav inga praktiska föreskrifter för undervisningen eller dess innehåll annat än att den syftade till att flickorna skulle kunna försörja sig själva efter avslutad skolgång.

Dorothea var visserligen föreståndarinna, men för undervisningen fanns särskilda lärarinnor anställda. Eleverna fick samma undervisning som i samtida 8-klassiga läroverk för flickor, därtill fick

de musikundervisning av en lärarinna utexaminerad från Richard Anderssons pianoinstitut samt undervisning i sömnad och husliga göromål, dock inte matlagning. De hade sina egna köksland i trädgården, som de skulle sköta om och de hjälpte också till med rensningen av rovor, skötseln av hönsen i det stora hönshuset och vid höbärgningen. Därtill kom sysslor inomhus som att bädda, damma i klassrummet, duka av och sopa.

Under de sista åren vid hemmet åkte flickorna från Johannesdal till skola i Stockholm för att få avgångsbetyg och bodde då inackorderade i stan, och tillbringade endast somrarna på Johannesdal. När de lämnade anstalten erhöll de utan kostnad en fullständig utrustning av kläder, sydda av en sömmerska och i någon mån dem själva, plus sänglinne och madrass. Som jämförelse kan nämnas att även de flickor som lämnade barnhemmen för flickor i Stockholm fick liknande men mindre påkostad utrustning.¹³

Flickorna konfirmerades under sommaren men hur och var konfirmationsläsningen ägde rum är oklart. Gudstjänst firades (enligt uppgift av en elev) varje söndag i kapellet.

Att döma av bilder i bevarade fotoalbum, brev och beskrivningar hade flickorna det trevligt. Det lektes, anordnades maskera-der och utflykter till de angränsande bergen som kallades Roliga berget, Rigi och Vikingaberget. De lekte med dockor och pappersdockor och hade dockskåp. Födelsedagarna firades med presenter på ett födelsedagsbord. Maten skulle enligt reg-

lementets föreskrift vara enkel men sund och närande, och kläderna hemvävda och efter årstiden passande. Alla hade likadana klänningar och hattar, storflickorna hade vita blusar och kjolar. Intressant är att konstatera att flickorna på Johannesdal på utflykter kunde vara klädda i folkdräkt, något som även förekom bland barnhemsbarnen vid deras sommarutflykter i början på 1900-talet.¹⁴

Av fotografier att döma kunde sexåringarna bli kortklippta, sedan växte flickornas hår och blev långt och i femtonårsåldern uppsatt. Vintertid åkte de kälke, skidor och skridskor och byggde snöfästningar, på sommaren spelade de krocket och badade i ett badhus. Till midsommar restes en stång med blomsterkransar och det var dans och lekar. Alla var med och bjöds på kaffe och kakor. Julen firades också med dans kring granen och många klappar. Personalen fick sitta med till bords och vara med om julklappsutdelningen. Barnen skulle passa upp på dem i den mån de kunde. På juldagsmorgonen väcktes de tidigt för att väl påpälsade fara i släde med facklor till julotta i Huddinge eller Botkyrka. En stor julgran stod i kapellet dit flickorna tågade på nyår för en andaktsstund till orgelmusik.

Det musicerades mycket på Johannesdal. Dorothea spelade själv piano, liksom hennes medhjälpare Dolfi Rosengren. Flickorna hade dagliga sångstunder och undervisades i pianospel. Pianisten Richard Andersson var god vän med Dorothea och kom på besök, ibland med sin elev Hilding Rosenberg. Då spelades det på flygeln.

Flickorna blev väl omhändertagna av "tanterna", som föreståndarinnorna kallades. Uppfostran liknade den som gavs i ett gediget, borgerligt hem. Dorothea fortsatte med sin fars andaktsstunder, medan Gunhild Charpentier var den som lekte med "småflickorna". Hon sadades vara en god sagoberätterska. Kontakt med sina familjer kunde de upprätthålla genom brev. Senare fick de också använda telefon, som funnits på Johannesdal sedan slutet av 1890-talet. Man följde också med sin tid genom fotografering. Dorothea Petersen ägde både en stor och en mindre fotoapparat med vilka Johannesdal avbildats på 1890-talet. Det fanns också utrustning för behandling av fotografierna. Ett foto framställer "småflickorna" sysslade med montering av kopior.

Breven är naturligtvis en källa till livet på Johannesdal och så här skrev Gerda Stålhammar – då åtta år gammal – till sin farmor Adelina (född 1829) i februari 1905:

Johannesdal d. 24 Febr. 1905

Älskade farmor!

Tack snälla Farmor för det kära brevet det ska jag gömma som minne af Farmor. Nu ska jag tala om hvad jag fick på min födelsedag. Hemifrån fick jag en dockstol, och en påse karameller och en påse kakor. En söndag eftermiddag hade tant Gullan dockteater för oss och på min födelsedag lekte tant Gullan för oss med pappersdockor. Jag ska tala om att jag kan sticka och jag håller på att sticka en liten matta. Och jag har fäl-lat och märkt näsdukar, som jag fått till julklapp. Jag önskar att farmor skulle vara lika

frisk som jag. Adjö kära Farmor. En kyss från farmors lilla Gerda.

Även sedan flickorna lämnat Johannesdal höll Dorothea Petersen (tant "Dott"), Dolfi Rosengren (tant "Dolly") och Gunhild Charpentier (tant "Gullan") ett vakande öga på dem. Flickorna som vuxit upp på Johannesdal kom också på besök sedan de lämnat Johannesdal. Några återkom till och med som lärarinnor. En av dessa hade fått understöd till sin fortsatta utbildning av Stiftelsens besparingar.

Anna Charlier, som hörde till den första årskullen elever från 1876 är ett exempel på en av de elever som kom tillbaka till Johannesdal. Hon återvände 1893 som lärarinna medan hon utbildade sig till pianist vid Richard Anderssons musikinstitut. Dessförinnan hade hon varit guvernant på gården Fredriksdal i Vagnhärad. Under ett återbesök på Fredriksdal sommaren 1894 träffade hon Nils Strindberg (senare känd som fotograf och den andre mannen i Andréexpeditionen), som då var informator där. De musicerade tillsammans. När sedan Strindberg i ett stort sällskap besökte Johannesdal på hösten 1896 tilltog hans tycke för Anna. Nils påpekar i brev att Dorothea, "tant Dotte" var mycket trevlig mot honom.¹⁵ Troligen tyckte Dorothea Petersen att det var ett lämpligt parti och understödde de unga tu, som redan efter ett par veckor var förlovade. Anna reste ofta in till Stockholm och familjen Strindberg, medan Nils kom ut till Johannesdal. Mitt i smällkalla vintern, söndagen den 31 januari 1897 skidade han dit från

Stockholm och återvände efter övernattnings. Den lyckliga tiden blev kort: i juli 1897 lyfte ballongen Örnen mot nordpolen och sedan dröjde det till 1930 innan man fick klarhet i vad som hänt de tre männen i expeditionen. Ett svårt trauma för Anna, som 1908 gifte sig med engelsmannen Gilbert Hawtrey, men aldrig glömde Nils.

Som nygift besökte hon åter Johannesdal. Det finns ett gruppfoto från 1908 som visar Johannesdals föreståndarinnor och några gäster, de elvaåriga eleverna sittande på marken och Anna Charlier och hennes man, "Uncle Gilbert", samt några tidigare elever och andra personer stående i bakgrunden. Eleverna fick detta kort med en julhälsning från Uncle Gilbert och tant Anna.

Johannesdal låg på landet med sjöförbindelse, en resa som tog en timme, så besöken i Stockholm blev sällsynta för småflickorna. För Stockholmsflickan Gerda Stålhammar dröjde det hela sex år innan hon åter träffade sina föräldrar och syster. Under de sista skolåren var stockholmsbesök vanligare. Dorothea Petersen for dock själv ganska ofta till staden i olika ärenden och för att gå på teater eller opera. Johannesdal fick också besök av bekanta till henne och av representanter för Stiftelsens styrelse såsom byråchefen Robert.

De flesta flickorna höll ihop livet ut, som systrar enligt Lotten Planander. Ruth Callin (elev 1897) hade ett särskilt intresse för Stiftelsen och hade kontakt med den även sedan den ändrat karaktär. Hon undertecknade vid ett besök sommaren 1913 ett tillägg till Dorotheas testamente.

Flickorna talade som vuxna ofta om Johannesdal och kallade sig Johannesdalarna.

Flickorna kom från olika delar av landet, från Klippan i söder till Piteå i norr, men med stor övervikt för Stockholmstrakten. En undersökning av deras bakgrund visar att deras familjer kommit på obestånd eller att fadern eller modern avlidit. Familjerna var ofta påfallande stora, vilket försvårat möjligheterna till försörjning av alla familjens barn. En av flickorna i den första årskullen var född utom äktenskapet. Fädernas yrken uppvisar en brokig blandning, från läroverksadjunkt, postmästare, veterinär och löjtnant till lantbrukare, handlande och maskinist. Tyvärr är inget arkivmaterial bevarat som visar hur valet av elever gjordes och om det var många som ansökte. Det var emellertid Dorothea som bestämde vilka som skulle antas, sedan hon övertagit verksamheten. Ansökan skulle enligt en förteckning i FVO:s handbok för fattigvårdsintresserade ställas till "fröken Petersen".¹⁶ Att föräldrarna var tacksamma för den kostnadsfria uppfostran och vård som flickorna fick visar ett brev från Gerda Stålhammars föräldrar.

De flesta av eleverna kom att försörja sig som kontorister eller lärarinnor, somliga gifte sig, andra förblev ogifta. I direktionsens protokoll redogjordes för de elever som under året lämnat Stiftelsen. 1915 skulle exempelvis en flicka fortsätta studierna till studentexamen, en hade genomgått en kindergartenskurs och skulle anställas vid Nybygget, en hade anställning på kontor i Stockholm, medan en, som hade fallenhet

Dorotea Petersen omgiven av 1903 års elever och sina medhjälpare 1915.

för husliga göromål, fått plats i en lämplig familj och, sorgligt nog, en var sjuk i ledgångsreumatism och måste sändas till sitt hem i Kalmar.

Sammanfattning

Stiftelsen Nybygget utgör ett exempel på en välgörenhetsinstitution för flickor. Det är ovanligt att sådana grundas av en man. Kanske berodde det på att Fredrik Petersen i sitt hem hade tagit hand om en behövande flicka. Att han hade en dotter, som lämnat den övriga familjen för att bo med

sin far, kan också ha påverkat, och gjort att han valde att rikta sin filantropiska insats mot en uppfostringsanstalt för flickor. Benämningen ”uppfostringsanstalt” var gängse för tiden. Den hade då inte den negativa klang av institution för vanartiga barn, som den fick under 1900-talet.¹⁷ Med nutida ögon sedd är Nybygget snarast en flickpension.

Fredrik Petersen kom att förestå sin institution i ungefär 10 år. Hans dotter Dorothea fullföljde sin fars intentioner i det utförliga reglementet för Stiftelsen under en betydligt längre tid. Stiftelsens

ekonomi var efter Fredrik Petersens död beroende av det kapital som han donerat (och gården Johannesdal). Några andra donationer eller bildande av ett understödande sällskap som annars förekom gjordes inte. Ekonomiskt var det svårt att få det att gå ihop.

Dorothea Petersen har inte efterlämnat något mer personligt skriftligt material. Man får därför bilda sig en uppfattning om henne som person genom verksamheten och vad som beskrivits om denna och henne. Hon var viljestark, vilket hon visade då hon som barn valde att följa sin far. Även i protokollen från direktionens möten visar hon sin bestämda åsikt. För de flickor som fick växa upp under hennes vård var hon den kärleksfulla ”tant Dott” som ägnade hela sitt liv åt sina skyddslingar. I en nekrolog beskrivs hennes personlighet på följande sätt ”hennes ande, som ingaf vördnad utan att trycka ned, som spred liksom helgdagsstämning kring sig”.¹⁸ Det finns bevarade verser som några flickor skrivit till henne på födelsedagar, som visar att hon var älskad.

Referenser och kommentarer kring arkivet

Två album med amatörfotografier från 1900-talets början visar huvudsakligen personer. I det ena albumet som tillhört Ruth Callin, elev 1897, är foton försedda med text och i många fall även daterade (1904, 1909, 1913), i det andra albumet som tillhört Gerda Stålhammar, elev 1903, saknas tyvärr sådana uppgifter. Till Ruth Callins

album finns ett ljudband med kommentarer till bilderna intalade av Ruth 1986. En del av de äldsta foton är gemensamma för båda albumen. Dessutom finns ett antal lösa foton (vissa daterade) efter Gerda Stålhammar, som kompletterar albumen.

Det finns även lösa större fotografier uppklistrade på kartong, föreställande Johannesdal, och gruppafoton av eleverna 1903 och liknande, som tillhört Gerda Stålhammar. De stora fotografierna är de som avbildas i litteraturen. De har säkert tagits med den fotoapparat som Dorothea Petersen ägde, övriga kanske med en mindre kamera i Dorotheas ägo.

Albumen och de lösa fotografierna har av mig donerats till Kungl. biblioteket tillsammans med ett bildspel och en historik. Donationen har accessionsnumret KoB nr 2012/4.

Arkivmaterial

Stiftelsen Petersenska hemmet har en webbsida (www.stiftelsenpetersenskahemmet.se) med en kortfattad historik.

Visst arkivmaterial efter Stiftelsen Nybygget finns på SEB, som sköter den nuvarande Stiftelsen Petersenska hemmets finanser. Enligt Dorothea Petersens testamente skulle handlingar rörande egendomen Johannesdal bevaras; brev, hushållsböcker m.m. däremot brännas.

Några fullständiga protokoll från stiftelsens direktion finns inte, endast ett senare gjort utdrag. Nedan följer en förteckning över det material som är av mest intresse för Stiftelsen Nybyggets historia.

- Några anteckningar beträffande Stiftelsen Petersenska hemmet. (17 sidor maskinskrift med utdrag ur protokoll från 1897–1957)
- Nybygget. Reglemente (tryckt 1897)
- Fredrik Petersens testamente (tryckt 1897)
- Fröken Dorothea Petersens testamente. 1892 med tillägg 1908, 1913 och 1915

Bouppteckningar

Papper rörande det ursprungliga förvärvet av Johannesdal och senare handlingar avseende permutationen och kapellets rivande, däribland ett antal brev från de norska medlemmarna av släkten Petersen.

Karin Calissendorff, "Några anteckningar om stiftelsen Petersenska hemmet" (maskinskrift), 194x.

Ett brev till Karin Calissendorff 1961 från en norsk medlem av familjen Petersen, Margot Berle.

Gerda Stålhammar och hennes föräldrars brev är i min ägo.

Förteckning över eleverna med kortfattade data (ej fullständiga)

1876–1888

Eva Bruze (född i Rute) f. 1871

Jane Jonsson (född i Stockholm) f. 1871, gift Årfelt.

Gunhild (Gullan) Charpentier (född i Huddinge) 1872–1924. Lärarinna och föreståndarinna vid Nybygget efter Dorothea Petersen.

Anna Charlier (född i Gråmanstorp/

Klippan) 1871–1949. Musiklärarinna. Förlovad med Nils Strindberg, gift 1908 med engelsmannen Gilbert Hawtrey, död och begravd i England.

Lotten Planander (född i Linköping) 1871–1957. Lärarinna.

1891–1902

Frida Lindgren (född i Stockholm) 1885–1973. Gift Molander.

Ingeborg (Bojan) Lokrantz (född i Färentuna) 1884–1962. Kontorsbiträde.

Lilly Hedlund (född i Stockholm) 1885–1964.

Vega Eneman (född i Piteå) 1885–1981. Barnsköterska. Gift Löf.

Viola Ringdahl (född i Stockholm) 1884–1952. Lärarinna på Johannesdal 1903–07. Gift Nilsson.

Ebba Anell. Sjuksköterska.

Hilda Tydén (född i Stockholm) f. 1884.

1897–1909

Karin Barklund (född i Uppsala) 1891–1922. Kontorist vid Stockholms stads statistiska byrå.

Ruth Callin (född i Sollefteå) 1891–1987. Anna Sandströms seminarium, lärarinna.

Aina Charpentier (född i Stockholm) 1891–1976. Kontorist vid SJ.

Greta Pettersson (född i Stockholm) 1891–1987. Kontorist vid Stockholms stads fattigvård. (senare namnbyte till Sigstedt)

Margareta (Maggie) Schöldström (född i Västerhaninge) 1891–1979. Kontorist vid Stockholms stads gatukontor.

Sigrid Svanson (född i Järlåsa) 1891–1981. Sjukgymnast. Gift Fink (i Tyskland).

1903–1915

Siri Antoni (född i Kalmar) 1896–1916. Kontorist.

Christina (Stina) Berggren (född i Stockholm) 1897–1983. Student, kontorist vid Postverket. Gift Neander.

Kate (Karin Sofia) Holm (född i Göteborg) 1896–1986. Småskollärlarinna. Gift Torstensson.

Sonja Leijon (född i Göteborg) 1897–1977. (Senare adopterad av mostern Olga Vleugel). Gift Larsson.

Inga (Ingrid Maria Lillie) Rüffel (född i Almunge) 1896–1987. Hushållslärlarinna. Gift Ullberg.

Gerda Stålhammar (född i Stockholm) 1897–1983. Kontorist vid Stockholms statistiska byrå. Gift Bachman.

Noter

1. Utgångspunkten för den här artikeln är två fotoalbum som jag ärvt efter min mor, Gerda Bachman, och en av hennes barndomskamrater, Rut Callin. De ger en bild av livet på Stiftelsen ”Nybygget” på Johannesdal i början av förra seklet. Jag tyckte att de kunde ha ett kulturhistoriskt intresse och har därför skänkt dem till Kungliga biblioteket jämte en av mig sammanställd historik över Stiftelsen och gården Johannesdal, där stiftelsen bedrev sin verksamhet från grundandet 1875 till 1920. Föreliggande text är en bearbetning av historiken. Tyvärr är det skriftliga källmaterialet till Stiftelsens verksamhet ganska bristfälligt.
2. Ingrid Söderlind, *Barnhem för flickor. Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1879–1920*, Linköping, 1999, s. 50 ff.
3. Reglemente /Nybygget/
4. Protokoll 16/12 1897
5. Fredrik Petersens testamente. Vilka skrifterna var förblir okänt.
6. Margot Berle, brev 1961.
7. Storkyrkoförsamlingens död- och begravningsböcker (SE/SSA/0016F I a/8), 1875–1894.
8. Reglemente för Stiftelsen Petersenska hemmet, 1932.
9. Dorothea Petersens testamente.
10. Protokoll 23/5 1917.
11. Eric Österholm, Intervju med en av de första flickor, som kom till Petersenska Stiftelsen vid Johannesdal. I: Johannesdals fastighetsägareförening 1946–1956, 1956, s. 21–22.
12. Ernst Högman, ”Ett hem. Några intryck från Johannesdals uppfostringsanstalt för flickor” i *Idun* 1903-08-08; Lundgren, Brita (elev 1915), /En mycket detaljerad beskrivning av livet på Johannesdal/ i dålig maskinskrift, tyvärr odaterad.
13. Söderlind, s. 117.
14. Söderlind, s. 165.
15. Tyrone Martinsson, *Nils Strindberg*, Lund 2006, s.149 ff. 159 f, 164, 252 ff.
16. FVO handbok för fattigvårdsintresserade, Stockholm 1911, s. 233 f.
17. Söderlind, s. 63.
18. Emy Hall, ”Ett slutadt lifsverk” i *Stockholms dagblad* 1917-06-04.

Adelns självbild under ständsriksdagens slutskede

Av Johan Enegren

Adelns ställning i egenskap av såväl politisk korporation som social företeelse har belysts ur politisk, ekonomisk och social synpunkt av ett flertal forskare. Av naturliga skäl har adelns ställning under 1600-talet tilldragit sig ett särskilt intresse, till exempel av Peter Englund. Även adeln under frihetstiden har intresserat bland andra Hugo Valentin. Likaså har adelns strategier för att befästa sin ställning under 1800-talet, då Sverige förändrades från ett agrart ståndssamhälle till ett modernt industrisamhälle, studerats av bland andra Göran Norrby. Adelns partipolitiska verksamhet strax före representationsreformen har också analyserats av exempelvis Tomas Lidman, liksom adelns demografi som analyserats av Ingvar Elmroth.

Statsvälvningen 1809 och de därpå följande konstitutionella reformer som utmynnade i 1809 års regeringsform och 1810 års riksdagsordning innebar inte i sig

någon avgörande förändring i ståndssamhällets utformning.¹ Enligt en uppfattning pågick dock under perioden 1820–1840 en intensiv ständsnivellering som tog ytterligare fart därefter och fram till riksdagsreformen 1866.²

Från och med 1830, då Johan Gabriel Richert och Karl Henrik Anckarsvärd publicerade ett förslag till reformerad rikspresentation, stod representationsfrågan i fokus. Man diskuterade om och hur folkrepresentationen skulle omformas från en riksdag bestående av de fyra stånden till en där riksdagsmännen valdes samtidigt av samtliga röstberättigade, 1800-talsliberalernas ”personlighetsprincip”.³

Tiden mellan 1830 och 1866 utgör således en brytningstid, då den historiska skolans organismtanke inte helt förlorat kampen mot den framflyttande liberala individualismen. Mot denna bakgrund kan det ha sitt intresse att studera hur själv-

bilden hos adeln som korporation såg ut vid tillkomsten av 1809 års regeringsform (RF) samt hur och i vilken utsträckning denna självbild förändrades under de 30 år av konstitutionell debatt som föregick 1866 års representationsreform.

För att kunna ge undersökningen en rimlig omfattning har jag valt att bygga den på ett överskådligt material i form av de tryckta protokollen över ridderskapets och adelns debatter under riksdagarna 1823–1858/60. Jag har koncentrerat mig på sådana debatter som haft som utgångspunkt förslag om förändring i sättet att utse ståndets representanter eller andra privilegiefrågor.

Ett källkritiskt problem är det förhållande att ett tämligen begränsat antal adelsmän deltog i dessa debatter. De företrädde emellertid, på ett sätt som är unikt för adeln som stånd, ett brett spektrum av intressen, även om det övervägande flertalet tillhörde den civila eller militära tjänstemannakåren. De biografiska uppgifterna om debattdeltagarna är hämtade ur *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Det är dessa män som står i fokus i denna artikel och det är deras uttalanden som utgör grunden för analysen av adelns självbild.

Stånd och klass

Innan debatten inom adeln analyseras kan det vara på sin plats att något beröra det tidigare 1800-talets debatt om stånd och klass.

I sin studie över konservatismen i Sverige före representationsreformen ägnar

Gunnar Heckscher Eric Gustaf Geijers konservativa statslära en ingående analys. Vad som enligt Heckscher främst utmärker denna lära är uppfattningen om ståndens uppgift. Ursprungligen framträder ståndindelningen hos Geijer som ett uttryck för motsatsparet allmänt kontra enskilt. I likhet med sina antika föregångare talar han blott om två stånd (eller grupper av stånd) vilka utgörs av den offentliga eller bildade klassen och den arbetande klassen eller näringsklassen. Deras uppgifter är helt olikartade och deras bildning måste vara bestämd därefter. Den arbetande klassen är helt inriktad på det enskilda, på sitt eget bästa, och dess utbildning behöver därför blott innefatta sådant som är för varje människa oundgängligt, i verkligheten enligt Geijer föga mera än religionskunskap. Den offentliga klassen däremot har ansvar för samhället i dess helhet. Den behöver därför en djupare humanistisk, filosofisk och politisk bildning, inte minst för att dess medlemmar verkligen ska hålla blicken fäst på det allmänna och inte egenlystigt försumma sin höga uppgift.⁴

I yngre år hade Geijer i upplysningsanda varit kritiskt inställd mot adeln som företeelse. Efter 1810 kritiserar han dock inte adeln som sådan, utan endast dess sätt att sköta sin uppgift. Geijer menar att en ärftlig adel endast har ett berättigande om den vet att möta anspråken på en offentlig klass. Det innebar att adeln måste kunna hävda sig i kraft av sin utbildning och sin lämplighet för allmänna värv. På 1820-talet får Geijers ståndsidéer en starkare korporativ utformning. Han hävdar då att

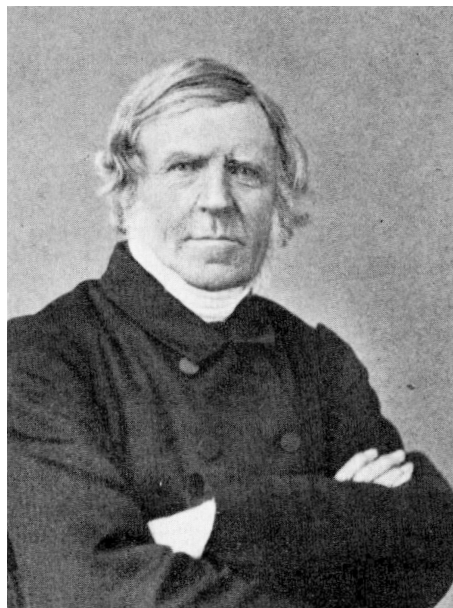
Erik Gustaf Geijer från en målning av Karl Vilhelm Nordgren.

samhället historiskt sett inte uppbyggt av individer utan successivt av mer eller mindre korporativa sammanslutningar. Geijer motiverar ståndens existensberättigande med deras förmåga att förena allmänt och enskilt, förvaltning och representation, skyldigheter och rättigheter. Privilegier och representationsrätt för sin egen skull har däremot Geijer ingenting till övers för.⁵

En annan konservativ förgrundsfigur och företrädare för den organiska historieuppfattningen i Sverige är landshövdingen Hans Järta (1774–1847), en av männen bakom 1809 års regeringsform. Han betraktar representationsfrågan från samma utgångspunkt som Geijer. Vad som ska representeras är inte de individer som just för tillfället utgör folket, utan folkets idé. Detta är en uppgift som anförtros åt dem som bäst lämpa sig därför. Men representanterna får inte använda makten för sitt eget eller sina ståndsbröders bästa. Enligt Järta ska även kvinnor och barn ha representationsrätt. Han avvisar helt tanken att kräva en viss inkomst för utövande av politiska rättigheter. Stånden är de organ som har att företräda folkets idé. Järta är sympatiskt inställd till prästerna och bönderna; hans känslor för borgarståndet är blandade. Han ser kritiskt på adelsståndet eftersom han ser frihetstidens idéer genomsyra en del grupperingar på Riddarhuset. Den adliga självskrivningen är enligt honom ett av representationsfrågans kärnproblem, eftersom det finns en risk för att en aristokratisk partistyrelse följer i liberalismens kölvatten. I varje land finns

något slags aristokrati men för att denna ska kunna vara nyttig och inte skadlig bör dess makt vara begränsad och kontrollerad, annars leder förhållandena fram till revolution. Järta menar att 1809 års konstitutionella reform inneburit att det råder en ämbetsmannaaristokrati i Sverige, ”..av alla ofelbart den lindrigaste och mest naturenliga”. Järta är motståndare till en adel som kan konkurrera med regeringen som maktfaktor. Han vill i stället ha en adel som stöder kungamakten och företräder förvaltnings- och regeringssynpunkterna inom folkrepresentationen.⁶

Under 1830- och 1840-talen pågick därtill en polemik mellan Geijer och histo-

Anders Fryxell (1795–1881) präst, historiker och skolrektor.

rikern Anders Fryxell om den svenska adelns insatser genom tiderna, den så kallade striden om aristokratfördomandet. Geijer ger här uttryck för en mycket adelskritisk inställning och menar att ståndets handlande alltid bestämts av ett renodlat gruppintresse, medan Fryxell menar att adeln behandlats orättvist i historieskrivningen och fått bära skulden för kungamaktens felsteg.⁷

I en betraktelse över adelns "värdighet" i tidningen *Minerva* år 1830 påpekar den lågadlige publicisten Wilhelm Fredrik Dalman det motsägelsefyllda i att å ena sidan tala om adelsståndets värdighet och å andra nödgas konstatera att den enda kvalifikationsfaktorn för medlemskap i adelsståndet är födseln. Dalman ser dock ingenting positivt i ståndets förment demokratiska karaktär, som föranleder en del ledamöter att, enligt Dalman, beklaga sig över att behöva sitta bredvid folk "med vilka hederligt folk inte kan umgås utom vart femte år". Han pekar i stället på de civila och militära byråkratiernas dominans inom ståndet, den florerande handeln med fullmakter och skuldtyngda adelsmän som tar ut riksdagspollett för att i kraft av riksdagsimmuniteten slippa undan gäldstugan. Dalman frågar sig om inte det enda sättet att rädda "ståndsäran" är att säga upp bekantskapen med Riddarhuset som det för närvarande är sammansatt, något som endast kan åstadkommas genom en representationsreform.⁸

I polemik med Geijer och dennes förslag till reformerad riksdag, där borgarståndet skulle utgöra stommen, skriver militären

och politikern friherre Carl Otto Palmstierna (1790–1878), en av det konservativa partiets förgrundsfigurer inom ståndet och deltagare vid riksdagarna 1817–1860, drygt 15 år efter Dalmans kritiska inlägg att adeln är:

den mest demokratiska korporation, som finnes till i världen. En ledamot, som ingenting äger mera än sin inträdespollett, som ingenting vet mera än att han är caput familiae*, har nu lika representationsrätt med den rikaste och med den kunnigaste. Däremot skulle ett sådant valkollegium som det av Geijer förordade, bestå av idel utvalda penningararistokrater, och avvika från den hittills så väl för adeln som för de ofrälse stånden alltid gällande, medborgerligheten och det personliga värdet bevarande grundsatsen, att rättigheten att intaga ett rum bland svenska folkets representanter skulle vara oberoende av representantens egen större eller mindre förmögenhet.⁹

I fråga om adelns självsyn i ett klassperspektiv har Göran Norrby uppställt ett idealtypiskt schema. I överklassen återfinns de högadliga, och i första hand de rika jordägarna. Medlemmar av överklassen har maktägande befattningar eller tjänst vid hovet. Eftersom adelsmän som sjunker ned i underklassen knappast förekommer, tillhörde restgruppen den stora medelklassen. Här skiljer Norrby mellan två underkategorier: de som identifierar sig som tillhörande varken överklass eller underklass och de som gör anspråk på att tillhöra den nya och "bästa" samhällsklas-

sen, däribland till exempel *Aftonbladets* redaktör Lars Johan Hierta som blev medlem av borgarståndet vid 1859 års riksdag.¹⁰

Adeln i 1809 års regeringsform

När den nya regeringsformen antogs den 6 juni 1809 förändrades den svenska adelns position i rättslig mening mera radikalt än någon gång sedan Riddarhuset instiftades 1625. Positionen hade i reell mening urholkats undan för undan allt sedan 1700-talets mitt, men 1809 års regeringsform innebar onekligen en formell deklassering av adeln som stånd.

För det första förlorade man företrädesrätten till statliga ämbeten, eftersom dessa enligt 28 § Regeringsformen skulle tillsättas endast på grundval av förtjänst och skicklighet, inte börd. De enda undantagen stadgades ifråga om Högsta domstolen, som skulle bestå av sex frälse och sex ofrälse ledamöter (17 § RF; undantaget avskaffat 1845), och Rikets allmänna ärendens beredning, i vilken skulle ingå fyra adliga och fyra ofrälse ledamöter (10 § RF). Beredningen upphörde 1840.

För det andra upphörde adelns monopol på innehav av jord i form av säterier samt så kallade rå- och rörshemman. Året efter 1810 upphörde också rätten att stifta fideikommiss i fast egendom, en rättighet som varit intimt förbunden med konserveringen av adliga släkter.

För det tredje föreskrevs det i 37 § RF att adelskap förlänat enligt denna bestämmelse endast avsåg den adlade själv och dennes manliga arvingar i rakt ned-

stigande led, i likhet med ordningen i till exempel Storbritannien. Någon närmare förklaring till denna inskränkning finns inte i regeringsformens förarbeten.¹¹

Detta borde ha påverkat adelns självsyn och gett ett synligt avtryck i Riddarhusets debatter. Men det synes inte ha förekommit någon egentlig debatt i ämnet på Riddarhuset. Det förtjänar dock noteras att ett memorial av kanslisten och kammarjunkaren Carl Fredrik Rothlieb (1783–1835) riktat mot den föreslagna inskränkningen i adelskapets ärftlighet behandlades i plenum den 3 juni 1809, alltså tre dagar innan Regeringsformen antogs. Rothlieb anförde som skäl för sitt yrkande att en sådan inskränkning skulle kunna ge upphov till avund mellan ätter som adlats enligt den äldre ordningen och dem som adlats enligt den nya, restriktiva ordningen. Han menade dessutom att det vore orätt mot den adlade att diskriminera mellan dennes barn så tillvida att endast den äldsta manliga ättlingen skulle få överta den adliga värdigheten. Rothliebs synpunkter väckte uppenbarligen ingen sympati, eftersom memorialet inte förefaller ha föranlett någon debatt utan lagts till handlingarna.

En restriktiv syn på utdelandet av adelsvärdigheter framgår också av uttalanden från riksdagens konstitutionsutskott den 29 april 1810 och den 20 juli 1812 med följande lydelse:

I ett fattigt land har antalet av adelsmän bort minskas. Sedan numera dels genom Karl XI:s indelningsverk, dels genom eftergiften av besittningsrätten till säterier, lan-

dets försvar genom jordägaren tillkommer ej ett visst stånd, utan den pliktige jordens besittare, och sedan, genom omsider formliga stadganden i vår Regeringsform, ingen ofrälseman numera är utesluten från något slags (och således ej heller från något militäriskt) ämbete i staten, kunna ändamålen med adelskapsinrättningen icke vara flera än följande två: det ena att åt en utmärkt förtjänst lämna en belöning genom ett anseende i opinionen, och det andra att bibehålla ett tillräckligt antal medlemmar inom det med en konstitutionell rätt begåvade riksstånd, som bär namn av Ridderskapet och adeln.¹²

Från och med tillkomsten av 1809 års regeringsform till och med 1902, då den sista adelsvärdigheten utdelas, upphöjdes 141 personer i adlig värdighet, 77 personer i friherrlig värdighet och 26 personer i grevlig värdighet. Den allra största andelen adelsvärdigheter utdelas under tiden fram till 1840-talets mitt och sjunker sedan kraftigt för att i realiteten upphöra i och med Karl XV:s kröning 1860, då endast fyra personer adlas.

Det förhållandevis ymniga adlande som Karl XIII och Karl XIV Johan ägnar sig åt har sin förklaring i behovet att skänka legitimitet åt den nya regimen och knyta lojalitetsband till den maktägande klassen. Särskilt Karl Johans regeringsmodell grundas på personlig lojalitet mellan monarken och hans adliga ämbetsmän snarare än en byråkratisk förvaltningsapparat.¹³ Under perioden 1809–1844 adlas således inte mindre än 218 personer.

Eftersom det inte längre fanns något formellt krav på adelskap för innehav av vissa tjänster, blev anknytningen mellan innehav av statlig tjänst och adelskap mindre framträdande.¹⁴ I realiteten innehades dock de högre civila och militära tjänsterna så gott som uteslutande av adelsmän ända fram till ständsriksdagens slut, och på vissa områden ännu längre, som till exempel inom utrikesförvaltningen och rangregementena inom infanteriet och kavalleriet.

Av de första som adlas 1809 enligt de nya bestämmelserna är sju militärer, med grader från löjtnant till överste, en domare, en hovman (kunglig handsekreterare), fem civila statstjänstemän och en son till en avliden biskop som adlas för faderns förtjänster. Av dem som adlas 1818 under Karl XIV Johans första regeringsår är nio militärer, tre domare, fem civila statstjänstemän, en professor och en godsägare. Därefter blir nyadlandet en mera sällsynt företeelse. Under inget år adlas mer än sex personer. De som adlas är fortfarande till övervägande del militära eller civila statstjänstemän. En och annan näringsidkare (P. A. Tamm, J. Waern), professor (L. G. Rabenius) och läkare i egenskap av livmedikus, upphöjs i adlig värdighet. Befattningen som landshövding står i sammanhanget i en klass för sig. Av de 19 adelskap som utdelas mellan 1843 och 1864 tillfaller sex landshövdingar. Det kan måhända förklaras med att befattningen var eftertraktad av adelsmän eftersom den passade en generalist, gav tillfälle till representation och nära kontakt med kungamakten i

egenskap av Konungens befallningshavande i länet.¹⁵ Det är därför också möjligt att när ännu ej nobiliterade kandidater kom ifråga för en post som landshövding, det ansågs lämpligt att förena utnämningen med ett adelskap.¹⁶

De nobiliteringar som beslutas i samband med Karl XV:s kröning 1860 avviker från mönstret så tillvida att denna kohort endast innehåller en statstjänsteman (landshövding) jämte en brukspatron och tre godsägare. De sista nobiliteringarna före representationsreformen sker 1864, då en generalmajor (Lovén) och en landshövding (Bennich) upphöjs. Efter 1866, då adelskapet förlorat all politisk betydelse och blir en "kosmetisk, social markering" för att tala med Elmroth¹⁷, upphöjs grosshandlaren Oscar Dickson och upptäcktsresanden Louis Palander af Vega 1880, grosshandlaren och talmannen Olof Wijk 1890 och slutligen upptäcktsresanden Sven Hedin 1902 i adligt stånd.

Samtidigt som adelns ekonomiska och sociala ställning försvagades, ägde den dock fortfarande en stor politisk betydelse i egenskap av ett av de fyra riksständen, särskilt sett i ljuset av dess andel av Sveriges befolkning. År 1805 uppskattades antalet personer av adlig börd i Sveriges rike (utom Finland) till drygt 4000 av en sammanlagd befolkning av 2,4 miljoner, en andel om knappt 0,4 procent.¹⁸

I jämförelse med de övriga stånden hade adeln den egenheten att dess medlemmar *inte* valdes. Huvudmannen för varje ätt hade således en självklar rätt att företräda den egna ätten, försåvitt han inte var

omyndig eller genom fullmakt överlåtit representationsrätten på annan medlem av ätten eller till annan adelsman. Den enskilde adelsmannens betydelse ökade också i samband med den konstitutionella reformen 1809 på så sätt att Riddarhusordningen, på adelns initiativ, ändrades så att klassindelningen, med omröstning efter klass, avskaffades och individuell omröstning infördes.¹⁹ Hädanefter var således varje adelsmans röst lika mycket värd.

Det kan i det sammanhanget vara värt att notera att talet om adelsståndet som ett "demokratiskt" stånd i kraft av dess breda sammansättning – ett genomgående tema i debatterna om ståndets sammansättning – inte helt saknar berättigande. Antalet ledamöter utanför kretsen av godsägare och lantbrukare, officerare och civila tjänstemän, inklusive domare var dock tämligen blygsam under hela perioden. Således deltog vid 1809/1810 års riksdag en byggmästare, en tidningsutgivare och en sjökaptan. Vid 1828/1830 års riksdag deltog en redaktör, en byggmästare, en konstnär och en filosofie kandidat i ståndets arbete. Vid riksdagen 1853/1854 deltog bland andra två arkitekter, en konstnär, en författare, en bokutgivare, en tidningsredaktör, en bokbindaremästare. Vid den sista ständsriksdagen 1865/1866 deltog bland andra tre konstnärer, två kamrerare, en "litteratör", en bagerimästare, en boktryckare, en bryggare, två bokhållare, en kassör, en sjökaptan och en verkstadsarbetare.²⁰

Under Karl XIV Johans regeringstid ökade det byråkratiska inslaget på Riddarhuset, partipolitiseringen tilltog och

debattklimatet hårdnade. Inom ståndet rådde en traditionell motsättning mellan godsägarna och de löneberoende ämbetsmännen. De senare dominerade i utskott och plena medan jordägarna hävdade att endast de var tillräckligt oberoende för att kunna se till det allmänna bästa.²¹ Handeln med riksdagsfullmakter fortsatte. Närvaron vid plenum och i utskott var tidvis mycket låg. Dessa förhållanden var förstas inte ägnade att stärka ståndets ställning inför den debatt om nationalrepresentationen som skulle komma att ta sin början på 1830-talet.²²

Adeln som politiskt stånd – debatter om självbilden

Åren 1815–1830 fördes ingen egentlig konstitutionell debatt i riksdagen eller landet i övrigt. Oppositionen mot Karl XIV Johans regering lyckades inte formera en sammanhållen politik i representationsfrågan. Noteras kan dock att ett förslag om val till adelsståndet och ett avskaffande av fullmaktssystemet inom ståndet bordlades vid den urtima riksdag som inleds i november 1817. Kungl. Maj:t fastställde en ny riddarhusordning strax innan riksdagen avslutade i juli 1818.

Den politiska omvälvning i liberal riktning som inträffade i Frankrike i juli 1830, några månader efter det att 1828/30 års riksdag avslutats, gav ökat stöd till en konstitutionell reform även i Sverige. Två månader tidigare hade häradshövdingen J. G. Richert och översten Karl Henrik Anckarsvärd, ledare för oppositionen i

riksdagen, publicerat skriften *Förslag till national-representation*, som i huvudsak förordade samfälliga val till en enkammarriksdag med två avdelningar enligt norskt mönster.

Från och med denna tidpunkt fanns representationsfrågan på den politiska dagordningen vid flertalet riksdagar fram till dess att ett förslag till ny folkrepresentation i form av en tvåkammarriksdag antogs i december 1865.

I det följande beskrivs och analyseras den debatt som förekom inom adeln om ståndets ställning och hur den enskilda adelsmannen upplevde ståndets betydelse i Sveriges samhällsliv mot bakgrund av debatten som fördes om den allmänna representationsreformen. För att begränsa studiens omfång har jag inriktad mig på debatten i ståndets plenum såsom den redovisas i protokollen och har således inte tagit hänsyn till källor som tidningsartiklar, pamfletter eller memoarer. Debatten om den allmänna representationsreformen kommer inte heller att beröras annat än i förbigående.

Debatterna rör sådana frågor som behovet att begränsa adelns omfång i egenskap av tärande samhällsklass (1823 års riksdag), reformering av representationsrätten inom RA (1834/35 års riksdag) och förslag om att adeln ska bestå av valda ledamöter (riksdagarna 1844/45, 1856/58 och 1859/60).

Adeln som tärande samhällsgrupp

Vid 1823 års riksdag, som inleds den 15 januari, är den liberala oppositionen starkast

Enligt Lorenzo Hammarsköld (1785–1827) kunde adeln ses som närvarande.

företräd i adelsståndet, där kyrkoherden i Sala, Fredrik Bogislaus von Schwerin (1764–1834) leder den rojalistiska falangen medan översten Karl Henrik Anckarsvärd (1782–1865), kommande medförfattare till 1830 års förslag till nationalrepresentation, är republikanernas härförare. Mitt emellan finns en moderat falang ledd av den kungen närstående och konservativa hovkanslern August von Hartmansdorff (1792–1856) och medicine professorn Pehr Gustaf Cederschiöld (1782–1848).

I ståndets plenum den 19 mars behandlas en motion framlagd av von Hartmansdorff om begränsning av adeln i egenskap av tärande samhällsgrupp. I motionen erinrar Hartmansdorff inledningsvis om det skadliga i att den tärande klassen tillåts växa sig för stor. Han erinrar också om andra ledamöters förslag om hur medlemmar av adelsståndet ska ägna sig åt när-

de verksamhet. Han pekar själv på en lösning i form av sparsammare utdelande av adelskap. Han jämför med andra europeiska länder och konstaterar att den svenska adeln är jämförelsevis mycket starkare representerad i förhållande till sin numerär än de övriga stånden. Han konstaterar att adeln är större i början av 1800-talet än den var under 1680-talet, då riket hade sin största utbredning. Hartmansdorff noterar att 164 nya ätter tillkommit sedan 1809, i snitt 11 per år.

Hartmansdorff finner förhållandet mellan närande och tärande ”rätt beklagligt”. Han konstaterar vidare att om det är svårt att förmå barn till ofrälse ståndspersoner att ägna sig åt en näring så ”bör det vara ännu svårare att förmå den som blivit född till adlig sköld och hjälm att taga till spaden och verktygen”. Han vet inte om problemet grundar sig på fördomar men drar slutsatsen att den enklaste lösningen ligger i ett sparsammare adlande.

Hartmansdorff menar att adeln inte kan ta emot alla som gjort sig förtjänta av adelskap. Det vore däremot orättvist mot tidens ”utmärkta män” att helt upphöra med nobiliteringar. Han föreslår därför en ordning enligt vilken endast en ny ätt får beredas tillträde för varje två ätter som utslöcknar på svärdssidan. Han påpekar att det motsatta förhållandet råder, eftersom 57 ätter tillkommit och 34 utslöcknat sedan 1815 års riksdag.

Kanslisten och hovkamreraren Johan Otto von Wernstedt (1791–1849) påpekar att bondeståndet ökat i antal samtidigt som antalet medlemmar av prästeståndet

samt ofrälse ståndspersoner minskat med åtskilliga tusen, varför proportionen mellan närande och tärande grupper inte är så ofördelaktig som Hartmansdorff påstår. Han menar vidare att även adelsmän haft närande uppgifter som verksamma vid järnbruk eller andra näringar, och i egenkap av statstjänsteman i både civil och militär tjänst. Antalet nobiliteringar enligt 1809 års regeringsform kan inte heller ses som besvärande, eftersom ett adelskap förlänat före 1809 innebär att samtliga ättemedlemmar har adlig värdighet.

Wernstedt yrkar därför avslag på Hartmansdorffs motion.

Bibliotekarien vid Kungliga biblioteket och författaren Lorenzo Hammarskiöld (1785–1827) påpekar att det svenska adelsståndet inte är att jämföra med det brittiska överhuset, eftersom ståndet endast utgör en fjärdedel av riksdagen, och att om så riddarhuset bestod av 100 000 personer och övriga stånd av en person så skulle adeln endast ha en röst av fyra. Eftersom adeln inte längre hade några substantiella privilegier kan ståndet inte heller anses företräda en tärande klass. Han finner dessutom att uttrycken närande och tärande saknar innebörd.

Icke är jag närande blott då jag med plog eller spade påtar i jorden? Var och en som med sitt arbete närar sig och andra, arbetet må nu verkställas med yxa, med svärd, med nål, med penna, med ritstift, den är närande. Och i detta avseende lär adelsmannen i sin mån lika så väl kunna vara närande som bonden.

Endast konungen själv bör råda över utdelandet av adelskap i egenkap av ”den naturlige medlaren inom nationen mellan det närvarande och tillkommande.” Hammarskiöld tillägger att för det osannolika fall att Kungl. Maj:t skulle adla någon oförtjänst så kan ju adeln vägra introduktion, en rätt som ståndet alltså har.

Hammarskiölds inlägg bör ses mot bakgrund av dennes organiska statsuppfattning och verklighetsfrämmande idealism. Vid denna riksdag tas han dock inte riktigt på allvar på grund av sina retoriskt och överdrivna debattinlägg.

Diplomaten och hovmannen Bernhard Rosenblad (1796–1855) påpekar inledningsvis att adelns påstådda egenkap av tärande klass numera måste anses mindre påfallande, eftersom adelskap enligt nuvarande regler endast tillfaller den adlade själv. Adeln kan dessutom knappast betecknas som tärande, eftersom den inte uppbär någon statlig ersättning på grund av sin ställning. Adelns styrka ligger i dess ”talrika och mångartade sammansättning”.²³ Om adlandet skulle inskränkas till befintliga ätter skulle tvärtom en farlig ”aristokratisk” anda kunna utbildas.

Som svar på kritiken mot att försöka inskränka Kungl. Maj:ts rätt att utdela adelskap menar Hartmansdorff att avsikten inte varit att föreslå någon grundlagsändring utan endast ett tillkännagivande från adelns sida till konungen av sin önskan att se ett mindre utbrett adlande.

Bruksägaren Wollrath Tham (1770–1836) anser att motionen innebär en indirekt kritik av konungen som är obefogad

och han anser inte heller att adelsståndet har rätt att vägra introduktion. Han påpekar vidare attståndet numera inte har några prerogativ utan endast en förmånsställning framför övriga medborgare i den månståndet förmår utveckla fosterlandskärlek och särskild omtanke om kung, land och medborgare.

Cederschiöld finner indelningen i närande och tärande alltför begränsad. I stället för närande bör man tala om bidragande till allmänt väl. På samma sätt som varje fungerande lem i människokroppen bidrar till den senares ”fullkomlighet och bestånd”, så bidrar varje enskild samhällsmedlem som förkovrar sig genom ”loflig flit och omtanke” till allmänna väl. En sådan människa är en närande medlem i staten. Han ger som exempel militärer, läkare, religionslärare, vetenskapsmän och kapitalister. De enda tärande medlemmarna av samhället är människor som genom lättja eller brott ligger samhället till last.

Cederschiöld deltog i alla riksdagar under perioden 1815–1845. Politiskt tillhörde han den liberala oppositionen mot Karl XIV Johans regering, förutom i representationsfrågan i vilken han paradoxalt tillhörde fyrståndsriksdagens försvarare. Möjligen går det att finna spår av ett organiskt synsätt också i Cederschiölds inlägg.

Efter debatten förklarar lantmarskalcken, efter att ha inhämtat Hartmansdorffs godkännande, motionen förfallen.

Hartmansdorff fick uppenbarligen inget stöd för sitt förslag, även om det synes som om skälen för den bristande entusiasmen varierar. Wernstedt lägger enbart prak-

tiska synpunkter på frågan huruvida adeln kan ses som ett tärande inslag i samhället. Hammarskiöld anlägger en historieorganisk syn på adeln och vill bevara det kungliga prerogativet att adla utan begränsningar. Rosenblad företräder en syn på adeln som stånd vilken återkommer i senare debatter. Han förefaller mena attståndet genom sin sammansättning företräder många intressen och yrkesgrupper och att ett mera restriktivt adlande skulle innebära en ökad dominans för högadeln. Tham ger uttryck för en traditionell syn på adeln som ett stöd för kung och fosterland i upplysningens tjänst. Ingen av adelsmännen ville heller se sig som tärande.

För att få perspektiv på Hartmansdorffs påstående om ett alltför frikostigt adlande kan det vara värt att nämna att 120 män upphöjdes i adlig värdighet mellan 1809 och 1844. Under en period om 25 år utdelade Karl XI 634 adelskap.²⁴ Förutsättningarna för adeln tedde sig förstäs radikalt annorlunda under stormaktstiden än under 1800-talets borgerliga samhälle. Jämförelsen saknar dock inte helt intresse. Ett genomsnitt om fyra nobiliseringar per år ger knappast något stöd för Hartmansdorffs tes.

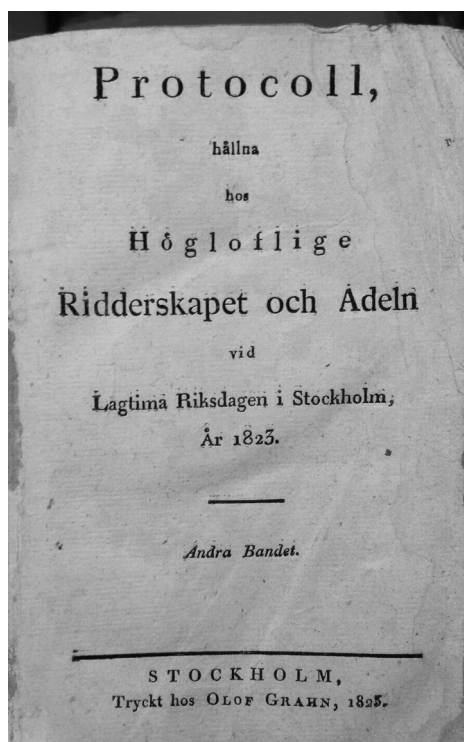
Rätten till introduktion

Vid 1823 års riksdag motionerar godsägaren och kaptenen friherre Henning Wrangel af Adinal om att det av Ridarhusordningen klart ska framgå att introduktion endast kan beviljas avståndet under pågående riksdag. Wrangel motiverar yrkandet med

att adeln av hävd ägt rätt att bestämma om introduktion och att den yrkade preciseringen syftar till att understryka denna rättighet.

Wrangels motion ger upphov till en animerad debatt som i mycket kommer att röra sig om adelns rätt att vägra introduktion.

Meningarna är tämligen delade. Sådana som revisionssekreteraren friherre Ludvig Boije (1768–1841) och Cederschiöld delar Wrangels uppfattning medan till exempel generaladjutanten, sedermera presidenten i kammarkollegium, friherre Jacob Ce-

Ridderskapet och adelns tryckta protokoll från 1823 års riksdag.

derström (1782–1857) anser att 37 § RF ger klart besked om att adeln inte har någon rätt att vägra introduktion, även om Ridarhusordningens lydelse kan tolkas i denna riktning. Han pekar också på olägenheten av en sådan ordning för de medlemmar av Högsta domstolen som upphöjts i adligt stånd för att uppfylla RF:s föreskrifter. Underlöjtnanten, sedermera översten och landshövdingen greve Polycarpus Cronhielm af Hakunge (1797–1856) finner stöd för Wrangels uppfattning och menar att det inte råder någon motsättning, eftersom den adlade njuter alla rättigheter och privilegier, förutom representationsrätten, före introduktionen.

Von Schwerin instämmer i Wrangels yrkande. Han menar att adeln alltid haft att yttra sig över anmälan om introduktion och att denna rätt kunnat användas för att skydda ståndets värdighet som stånd. Von Schwerin förmodar vidare att enbart vetskapen om att en anmälan kommer att granskas av ståndet kommer att avhålla mindre hedervärda män att söka introduktion. Han tar sedan upp det drastiska exemplet med Gustaf Olsson, som under drottning Kristinas regeringstid anmälts till introduktion på rikskanslerns rekommendation. En medlem av adeln hade då frågat denne om han ville att adeln skulle "emottaga tjuvar och skälmar", varvid en undersökning av Olssons antecedentia gjordes och denne hamnade i galgen i stället för på Ridarhuset.

Hartmansdorff instämmer i Wrangels yrkande med motiveringen att adeln har den formella rätten att vägra introduktion.

Kaptenen, sedermera överstelöjtnanten och tidningsredaktören Johan Gustaf Hjerta (1791–1859) menar, i strid med Wrangels yttrande, att konungen äger rätt att upphöja någon i adligt ”stånd” och att frågan om en persons medlemskap i riksrepresentationen är en grundlagsfråga och inte en angelägenhet för adelsståndet. Man kunde annars riskera att personer som är misshagliga för den rådande politiska majoriteten inom ståndet kunde vägras introduktion.

Boije nämner som stöd för adelns rätt att vägra introduktionen fallet med ätten Löwenborg som adlades av Karl XII men som gång på gång nekades introduktion och inte vann inträde förrän 1809.

I den efterföljande plenardebatten i augusti 1823 åberopar Hartmansdorff som skäl för att tillstyrka motionen att adelsståndet har anledning att lära känna personen som föreslås till introduktion. Wrangel påpekar att om det under enväldet lyckades adeln att vägra introduktion så borde denna möjlighet finnas också under nuvarande regering. Anckarswärd hävdar att 37 § RF inte lämnar något utrymme för adeln att vägra introduktion.

Hammariskiöld anser att ståndet bör betraktas som ett slutet sällskap som har rätt att bestämma vem som får inträda. Han erinrar om att adelsståndet genom tiderna utövat denna rättighet, allt ifrån fallet med den adlige skräddaren Leijoncrona (adliga ätten 591 Leijoncrona, utdöd 1710), som vägrades introduktion 1654, till fall av introduktionsvägran under frihetstiden. Kungens rätt att utdela adelskap kan inte

anses inskränkt genom en rätt för ståndet själv att vägra introduktion. Om beslut om adelskap med automatik skulle ge rätt till introduktion skulle konungen ges rätt att utse riksdagsmän, något som Hammariskiöld anser vara oförenligt med de konstitutionella förhållandena.

Von Schwerin begränsar sig till ämnet för motionen och menar att avsikten sannolikt varit att förbehålla ståndet rätten att bevilja introduktion. Han jämför introduktionen vid presentationen av en ny officer för kamraterna på regementets officersmäss.

Ärendet återremitteras till Riddarhusutskottet och utskottets memorial debatteras i plenum i september.

Bland debattdeltagarna är det endast Anckarswärd och Cederström som anser att adelsståndet saknar rätt att vägra introduktion. Den förstnämndes inställning kan i förstone framstå som förvånande med tanke på hans opposition mot Karl Johans politik och det åtal för högmålsbrott som väckts mot Anckarswärd i syfte att oskadliggöra honom som politiker. Samtidigt är han en tidig anhängare av en reformerad riksdagsrepresentation. Såsom redan nämnts lägger han dessutom tillsammans med J. G. Richert fram ett första förslag till representationsreform 1830.

Cederström å sin sida hyser ingen sympati för en riksrepresentation grundad på stånd eller privilegier, så hans inställning förefaller konsekvent. Cederström hyste en liberal syn i representationsfrågan och förordade en folkrepresentation utsedd i samfälliga val. Han var således ingen an-

hängare av den historiska skolan och menade, i polemik med Hartmansdorff, att skrår- och korporationsidéer stred mot representationsbegreppet i 1810 års riksdagsordning.

De övriga debattdeltagarna gav en brokig bild. Prästen och greven von Schwerin företräder en romantisk och konservativ samhällssyn. Han tog avstånd från frihetstidens partiliv och såg som sin uppgift att starta en levande samhällsdebatt, inom i alla fall de bildade klasserna. Schwerin ville ha en handlingskraftig regering som kunde påverkas i positiv riktning av en konstruktiv opposition.

Hartmansdorffs inställning förefaller ligga i linje med hans strävan att minska ståndets numerär men samtidigt stärka det i kvalitativt hänseende.

Ludvig Boije af Gennäs var en ivrig försvarare av riksdagens ställning i förhållande till regeringsmakten. Han hävdade monarkins och ståndssamhällets fördelar gentemot ett republikanskt och demokratiskt statsskick. Boije var också emot val av adelns representanter, men förespråkade krav på viss utbildning och inkomst för dessa. I representationsfrågan intog han en konservativ hållning och kritiserade Anckarswärds och Richerts förslag som ett anslag mot den verkliga friheten. Boije röstade mot alla förslag till ändring av den rådande ordningen. Han menade att en riksdag i vilken alla stånden slagits samman skulle rubba jämvikten mellan författningens monarkistiska, aristokratiska och demokratiska element och därmed bana vägen för republik. Boije motsatte

sig att Ridarhuset skulle utses genom val men menade att nivån på ståndets representanter borde garanteras genom vissa krav på inkomst och bildning.

Sammanfattningsvis kan noteras att Wrangel, von Hartmansdorff, Cederschiöld, von Schwerin, Boije, Hammar-skiöld och Cronhielm röstar för motionen och Anckarsvärd, Cederström samt J. G. Hjerta emot. Utfallet kan ses som en seger för den konservativa, icke-byråkratiska falangen, förutom att Hartmansdorff inte kan hänföras till denna grupp. Möjligen ska hans anslutning hänföras till den konservative juristens respekt för det hävdvunna konstitutionella regelverket.²⁵

Mot bakgrund av det förhållandevis blygsamma adlande som äger rum på början av 1820-talet, får debatten sägas vara präglad av ideologiska och teoretiska överväganden snarare än av behovet att lösa ett reellt problem. Den pekar dock på en tämligen solid uppslutning inom gruppen kring föreställningen om adeln som en självständig politisk korporation med makt att sköta sina inre angelägenheter utan inblandning från regeringsmakten.

Representationsrätten inom adeln

I januari 1834 inleds den urtima riksdagen 1834/35. Den liberala oppositionen är i majoritet inom borgar- och bondestånden medan regeringen fortfarande har överhanden inom adelsståndet och prästeståndet. Ett flertal petitioner om en representationsreform inlämnas av oppositionen. Tiden är dock ännu inte mogen och

Konstitutionsutskottet (KU) kan sägas ge uttryck åt den traditionella uppfattningen, när man i memorial nr 35 framhåller att ständsrepresentationen uttrycker det svenska statslivets ”genom tiderna framvuxna, organiska egenart”.²⁶

Vid denna riksdag väcks dock ett ärende om en reform av representationsrätten inom adelsståndet. Underlöjtnanten, sedermera kyrkoherden, Pehr Reinhold Bråkenhielm (1796–1878) motionerar om att adelns ätter bör delas upp på 40 lika stora avdelningar för att inom sig välja tio riksdagsmän till varje riksdag. Bråkenhielms motion behandlas den 15 april 1834.

Förslaget om att adeln skulle företrädas av valda representanter var inte nytt. Redan vid 1723 års riksdag väcks förslag om val av provinsdeputerade som företrädare. För Hugo Valentin framstår det som självklart att en representation genom valda representanter skulle förstärka det aristokratiska elementet inom adelsståndet.²⁷

Förslagen leder ingen vart och samma öde rörer försök att väcka frågan också vid 1726 och 1731 års riksdagar. Ett skäl till den bristande entusiasmen kan ha varit att positionen som riksdagsman uppfattas som desto värdefullare ju mera partipolitiskt riksdagsarbetet blivit, något som också inverkat positivt på handeln med riksdagsfullmakter.²⁸

Greve Otto August Cronhjelm af Hakunge (1800–1834), militär till yrket och utsedd till riksgäldsfullmäktiges ordförande i augusti 1834 men avliden redan i september, menar att han förvisso önskar en reform av hela representationen, men inte

bara för adeln. Han gör gällande att eftersom adelsståndet numera är fattigt finns det ingen annan garanti för ståndets självständighet än dess storlek. Tanken är att det skulle vara svårare för regeringen att manipulera adelsståndet än övriga stånd, eftersom den inte vet vilka som kommer att företräda ståndet vid en viss riksdag. Ett bifall till motionen skulle innebära att enbart ”ämbetsmän och högre funktionärer” skulle väljas, något som knappast skulle öka adelns självständighet.

Bråkenhielm påpekar att adelns numerär knappast varit synlig vid de senaste riksdagarna och att tjänstemannainslaget är tämligen betydande även under rådande ordning. Han menar att lantadeln, som nu inte har någon möjlighet att delta i ståndets arbete, med hans förslag i vart fall skulle företrädas i Stockholm. En riksdagsman i adeln skulle tala ”ett annat språk och höras med andra öron” om han väljs av sina ståndsbröder och äger dessas förtroende.

Friherre Ludvig Boije instämmer i Cronhjelmets synpunkter och menar att ”rikets första stånd” bör fortsätta att hävda sin självständighet. Statssekreteraren i ecklesiastikexpeditionen August von Hartmansdorff finner Cronhjelmets påstående att adelns numerär är en garanti för dess självständighet ”oförtjänt, obevist och förolämpande”. Bråkenhielm replikerar att den uppenbara avsikten med motionen är att göra det ekonomiskt möjligt för ståndsmedlemmar bosatta på landsbygden att infinna sig till riksdagarna.

Riddarhusutskottet avstyrker Bråkenhjelmets motion på grund av de praktiska

*Porträtt av Oscar I från 1855
av Augusta Åkerlöf*

svårigheterna att anordna val. Motionen bifalls dock i plenum den 12 juni men resulterar inte i någon förändring i ståndets representation.

På grund av det ringa antalet debatt-deltagare är det förstas svårt att dra några mera långtgående slutsatser. För motståndarna till motionen, som greve Cronhielm och friherre Boije, framstår val till Riddarhuset som ett sätt att byråkratisera ståndet och på så sätt ge regeringen ett större inflytande över ståndet. Motståndet synes således ha sin grund i samma skäl som ledde adeln att under frihetstiden tillbakavisa liknande förslag, även om motståndaren

1834 är den kungliga byråkratin snarare än ståndets aristokratiska element. Samtidigt visar debatten att synen på vilka och vad man var, samt vilken roll adeln som individer hade, höll på att förändras.

Ett andra försök

Tio år senare är det dags att åter diskutera adelns representation. I juli 1844 inleds den urtima riksdagen 1844/45 som föranletts av tronskiftet i mars, då Oscar I efterträder Karl Johan. Adelsståndet och prästeståndet motsätter sig det föreliggande förslaget till ny representation – en riksrepresentation bestående av två kamrar om 175 respektive 75 mandat – med stor majoritet, men ständerna framställer dock en begäran till regeringen om att en utredning ska tillsättas. En representationskommitté utses 1846.

Under tiden återupptas debatten i ståndet om hur det egna ståndet ska representeras i form av en motion av ryttmästaren Nils Rosenstjerna (1798–1857) med yrkande om att adeln ska företrädas av valda ledamöter. Rosenstjerna inleder med en historisk överblick och återoppar den första Riddarhusordningen som utfärdats av Gustav II Adolf enligt vilken varje ätt borde inom sig välja en medlem att som ättens huvud representera dem. I enlighet med denna kungliga intention föreslår Rosenstjerna att adelns representation utses av elektorerna inom varje län. Vidare bör de sålunda valda representanterna också arvoderas och betalningen finansieras genom bidrag från varje skattskrivens adelsman.

I plenardebatten i september menar kaptenen och sedermera postinspektören Harald Hjärne (1801–1885) att frågan inte kan avgöras av adelsståndet ensamt, utan är en privilegiefråga som enligt 114 § RF ska godkännas av samtliga stånd. Motionen bör också avslås därför att ståndet på så sätt skulle komma helt i händerna på ståndets konservativa och byråkratiska majoritet. Dessutom menar Hjärne, i likhet med Cronhielm tio år tidigare, att en partiell representationsreform inte bör genomföras.

I likhet med Hjärne ifrågasätter lektorn Carl Wilhelm August Tham (1812–1873) om adelsståndet kan besluta om förändrad representationsordning utan de andra ståndens godkännande. De övriga stånden måste rimligen ha ett intresse i huruvida adelsståndet förändras från att vara en representation inom vilken så gott som alla

Georg Carl von Döbeln (1758–1820) anser att kungen vet bäst.

näringsgrenar och intressen finns företrädda till att bli en vald församling, som får endera en ensidigt aristokratisk eller ensidigt demokratisk inriktning.

Kaptenen och godsägaren friherre Adam Christian Raab (1801–1872) menar att en ordning med val skulle innebära att en släkt med få medlemmar i ”knappa omständigheter” skulle kunna utöva samma inflytande som en ”större och betydelsefullare släkt”. Förslaget att betala arvode skulle också leda till att de förmögaste ätterna fick betala mest för att finansiera arvoden medan de å andra sidan skulle få den minsta representationsrätten.

Kaptenen friherre Napoleon von Döbeln (1802–1847), son till den beryktade generalen Georg Carl von Döbeln, slår an en självgod ton och uttalar att den rådande ordningen är den bästa som tänkas kan, eftersom det är kungen som utdelar adelskap och ingen vet bättre än denne vilka som kan anses värdiga att verka som lagstiftare. Val inom ståndet skulle enbart leda till split och oenighet.

Motionen debatteras igen i plenum den 19 oktober sedan riddarhusutskottet föreslagit avslag.

Medicine professorn Pehr Gustaf Cederschiöld anser inte att adelns representation bör bestämmas i val eftersom den då lätt blir offer för ”ögonblickets opinionsvind”. Han menar dock att det samtidigt finns en risk för obemedlade adelsmän att bli offer för påtryckningar. För att allmänheten ska få en garanti för ståndets oberoende ställning föreslår han därför att ingen ska få säte och stämma på Riddarhuset om

han inte på grund av inkomst eller förmögenhet betalar skatt om minst 15 riksdaler. Adelsståndet avlog motionen.

Debattdeltagarna är som vanligt inte särskilt många men utgör en blandning av besutten högadel och tjänstemannaadel, där uppfattningen om hur adeln bör representeras inte följer denna uppdelning. Ingen av deltagarna stöder motionen och åtskilliga tillbakavisar ett valförfarande av rädsla för att ståndet ska förlora sin mångsidiga sammansättning och samtidigt komma att domineras av den ”konservativa och byråkratiska majoritet” som Hjärne hänvisar till. Endast Raab visar tecken på att hävda ett mera ”aristokratiskt” synsätt, eftersom han verkar mena att val till adelsståndet och avlönade riksdagsmän leder till för stort inflytande för mindre framstående medlemmar av ståndet. Raab hyser emellertid en moderatliberal inställning i representationsfrågan på så sätt att han förordade en riksdag utsedd genom samfälliga val och han kommer senare att stödja det reformkonservativa förslaget till representationsreform som lades fram vid riksdagen 1850/51. Reformvännen Cederschiölds förslag om inkomstqualifikation förefaller något halvhjärtad, eftersom en inkomst som genererar 15 riksdaler i skatt knappast utgör en garanti för oberoende.²⁹

För debattdeltagarna framstår således ett oreformerat, och därmed mera mångsidigt sammansatt, riddarhus som ett pris värt att betala för en bibehållen självständighet i förhållande till regeringsmakten. Självständigheten var således mycket viktig för ståndet.

Under de tre följande riksdagarna förekommer ingen debatt om det egna ståndets ställning. Vid 1853/54 års riksdag läggs förslag fram om att adelsman med tvivelaktigt rykte kan och ska kunna vägras rätt att delta i ståndets arbete. Motionen avslås med motiveringen att en sådan regel kunde ge upphov till trakasserier. Åtskilliga ledamöter instämmer dock i kravet på uppstramning, eftersom självskriftenhet och fullmaktsköp ibland bidragit till att tvivelaktiga element släppts in i ståndet. I den allmänna representationsfrågan tas inga avgörande steg framåt under denna period.

Vid 1847/48 års riksdag vinner ett förslag till representation i form av två likaberättigade kamrar ingen större uppslutning. Ett mera radikalt kungligt förslag som läggs fram i ljuset av de politiska oroligheterna i Europa våren 1848 tillstyrks av adelsståndet och prästeståndet men förklaras vilande i de två andra stånden.

Vid den nästkommande riksdagen 1850/51 blåser en konservativ vind. Det kungliga representationsförslaget fälls i alla stånd utom borgarståndet. Inom ståndet stöder den så kallade junkerfalangen under ledning av C. O. Palmstierna, Henning Hamilton och Gustaf Lagerbielke ett projekt för att behålla ständsriksdagen, eftersom denna är ”omistlig” för det svenska statslivet. Deras lösning förutsätter en enkammarriksdag på ständsgrund. Enligt Fahlbeck är det uppenbart att upphovsmännen tänkte sig att denna lösning skulle ge upphov till en adlig renässans inom den sålunda omvandlade ständsriksdagen.³⁰

Hartmansdorff lägger för sin del fram ett förslag om en representation bestående av fem stånd (präster, borgare, bönder, ämbetsmän och godsägare) och två kamrar. Betecknande är att förslaget saknar plats för adlig självskrivnenhet och är symboliskt för hur en traditionalist och konservativ politiker som Hartmansdorff tvingas erkänna att den nya ämbetsmannaeliten segtrat över adelsståndet.³¹

Valda och betalda ledamöter av riddarhuset

Under riksdagen 1856/58 återkommer den segslitna frågan om hur adeln ska företrädas. Konstitutionsutskottet tar ett initiativ genom att i memorial nr 59 föreslå val av adelns riksdagsmän och finansiering av dessa genom ståndets försorg. Memorialet överlämnas till adelsståndet den 7 december 1857. Memorialet får stöd i en motion av herr Brinck, ledamot av borgarståndet.

KU förnekar inte att det finns fördelar med det rådande systemet men anser att olägenheterna överväger. Eftersom adelskap är ärftligt, finns det enligt KU:s mening ingen garanti för att alla adelsmän har de egenskaper som riksdagsmannaskapet fordrar. Utskottet pekar sedan särskilt på svårigheten för adelsmän bosatta utanför Stockholm att bevista riksdagar, ett förhållande som leder till hög omsättning bland ledamöterna och låg uppslutning. Mot bakgrund av hur tidigare förslag i liknande riktning mottagits av ståndets ledamöter är det inte förvånande att KU:s memorial möter motstånd när det debatteras i plenum.

Ett antal högt uppsatta ledamöter reserverar sig mot memorialet: hovrättsassessorn och sedermera justitierådet Eduard Henrik Carleson (1820–1884), godsägaren och diplomaten friherren Johan Gustaf Paykull (1798–1868), ryttmästaren, sedermera envoyén och utrikesstatsministern Oscar Magnus Björnstierna (1819–1905), revisionssekreteraren, sedermera hovrättspresidenten Thomas Munck af Rosenschöld (1813–1893) och kamreraren, bruksägaren och kammarherren Evald Gustaf Leijonmarck (1809–1884).

Paykull anser inte att KU visat att någon fördel för landet skulle vinnas med förslaget. Han menar att adeln ännu har tillräcklig förmögenhet för att kunna utöva riksdagsmannaskapet på behörigt vis, och om någon inte anser sig ha råd att bevista en riksdag kan han ju låta sig företrädas genom fullmakt.

Björnstierna menar att ett system med val till adelsståndet skulle riskera att få till följd ett mycket ensidigt sammansatt stånd. Om endast 70 riksdagsmän ska utses att företräda adeln är det inte sannolikt att särskild många företrädare för den politiska oppositionen blir utsedda. Dessutom skulle adeln förlora i anseende och inflytande om den bestod av endast 70 ledamöter.

De bäge juristerna Carleson och Munck af Rosenschöld är i sak ense med KU men anser att adeln själv bör få bestämma hur de valda ombuden ska utses.

Memorialet föredras i plenum den 16 januari 1858. Banktjänstemannen och kammarjunkaren Gustaf Herman Eh-

renhoff (1809–1869) inleder debatten med anmärkningen att KU uttalar en förkastelse över adeln just när detta stånd mer än någonsin behöver stöd. Han menar att ståndet, utan att överdriva sin betydelse, kan sägas besitta ”lika stor bildning, lika mycken upplysning och lika stark fosterlandskärlek i sina beslut som vilket annat stånd som helst”. Ehrenhoff raljerar över utskottets och motionärens uppfattning att ”enfalden företrädesvis har sitt säte och stämma på Riddarhuset”.

Armékaptenen Carl Evert af Georgii (1819–1890) är också mycket kritisk till KU:s betänkande och menar att förslaget skulle innebära ”vårt stånds tillintetgörande både såsom politiskt element och i andra avseenden”. Med stor vältalighet ställer han den retoriska frågan i vilket land det har funnits en så mångsidigt sammansatt lagstiftande församling som inom sig också hyser ett så mångsidigt vetande i alla de frågor som riksdagen har att avgöra. Georgii är för övrigt den ende företrädaren för en ätt adlad enligt 37 § RF som vid någon av de här redovisade riksdagarna yttrar sig om adelns ställning som riksstånd.

Friherren och godsägaren Adam Christian Raab uttrycker stark skepsis mot föreställningen att val inom ståndet skulle resultera i mera självständiga och pålitliga riksdagsmän än den rådande ordningen med självskrivener. Val skulle endera innebära ett ”fullkomligt byråkratiskt Riddarhus” eller ett aristokratiskt adelsstånd som under frihetstiden och Gustaf III:s regering. Raab menar att adelsståndet

med dess brister kan tolereras just på grund av mångsidigheten i dess sammansättning. Han hänvisar till klagomål mot de andra stånden över att de i första hand iakttar sina ”kommittenters” intressen och den egna ortens intressen. Om ståndet representation gjordes om för att likna de övriga ständernas så skulle förmodligen det byråkratiska intresset komma i förgrunden. Raab menar att denna lösning skulle innebära ”början till slutet” och att endast en fiende till ståndet skulle kunna rösta bifall till betänkandet. Han frågar sig också vilket intresse ståndet numera företräder, eftersom kriget – förr adelsmannens främsta uppgift – inte längre verkar aktuellt. Han svarar jordbruksintresset och föreslår att ett antal innehavare av fideikommiss och andra jordägare som innehar eller innehaft statlig tjänst tas in i ståndet.

Den något originelle prästen, sedermera missionspredikanten, Carl Christian Estenberg (1807–1868) inleder ett högstämt inlägg med att påstå att det är ett bedrövligt tidens tecken att det råder ett utbrett avund mot den representationstjänst som ståndet utövar – motsvarande den urgamla adliga rusttjänsten mot landets fiender – och att det till och med finns ledamöter av ståndet som anslutit sig till denna populistiska kritik av en fri och ärftlig adel. När det gäller avlöning till adelns representanter förfasar sig Estenberg över orättvisan i detta förslag, eftersom ingen enda adelsman har någon inkomst av sitt adelskap och att det därför inte finns något skatteobjekt som kan användas för att betala en sådan avlöning.

Paykull betonar också betydelsen av självskrivnenheten som en förutsättning för ståndets självständighet. Han hänvisar till att adeln gjort minst lika stora eftergifter som andra stånd ifråga om privilegier och nämner som exempel att ståndet, för allmännyttan, uppgivit rätten att stifta fideikommiss och ensamrätten att inneha säterijord. Beträffande förslaget att avlöna ståndets representanter menar Paykull att ståndet i det närmaste har som kall och plikt att ta ansvar för landets angelägenheter. Medlemmar av ståndet bör därför inte "söka friköpa sig därifrån för att sedermera bekymmerslöst få tillbringa tiden på sina egendommar eller under lustfärder till angenämare trakter än riksdagsorten". Paykull avslutar sitt inlägg med ett bestämt avståndstagande från demokratiska idéer och menar att adeln utgör ett värn mot "folkryans förvillelser och republikanska strävanden".

Den välkände publicisten och sekreteraren i riddarhusutskottet Wilhelm Fredrik Achates Dalman (1801–1881) kan inte stödja förslaget eftersom det skulle kunna leda till att adeln blir en "byråkratisk elitkår". Han menar att ett oreformerat adelsstånd genom sin storlek i stället kan få till stånd en fullständig representationsreform, eftersom ståndet tidigare i historien "kämpat såsom män för folkets väl, både på slagfältet och i representationskammaren". Den liberale chefsredaktören kan sägas tillhöra medelklassen och har ingenting till övers för adelns självskrivnenhet som riksstånd.

Militären och diplomaten greve Carl Gustaf Löwenhjelm (1790–1858) instämmer

i uppfattningen att det inte finns anledning att reformera ståndets representation till följd av de andra ståndens överlägsenhet i statsmannaskicklighet. Han tillbakavisar anklagelsen att adelsståndet skulle representera en "petrifikation av den hårdaste konservatism" och menar i stället att ståndet ofta samtyckt till förbättringar i landets styrelse. I likhet med Paykull bekänner sig emellertid Löwenhjelm också till den antidemokratiska falangen.

Expeditionssekreteraren i Kungl. Maj:ts kansli Gustaf Cederschiöld (1812–1860) menar, i likhet med många ståndsbröder, att en verklig representationsreform endast kan åstadkommas med ett adelsstånd som är självskrivet och därmed företräder alla inom samhället förekommande åsikter. Ett valt stånd skulle vilja slå vakt om sina privilegier och därför försvåra en reform.

Majoren, sedermera generallöjtnanten, greve Carl Magnus Björnstjerna (1817–1888) menar också att det inte finns någon adel utan självskrivnenheten. Folkets frihet har endast kunnat bevaras av ett stånd som utgjort en "stark, bevarande kraft" som tillsammans med kungamakten kunnat garantera kontinuitet i lagstiftningen. Det är således självskrivnenheten som ger adeln dess särställning och prägel, utan den skulle ståndet endast utgöra "ett klingande ljud." Björnstjerna kritiserar också hårt förslaget att adelsståndets representanter skulle avlönas. Han menar att det skulle slå mycket hårt mot de mindre bemedlade ståndsmedlemmarna, eftersom det är medlemmarna av ståndet som skulle få stå för denna nota.

KU:s förslag förkastas med överväldigande majoritet. Debattdeltagarna företräder en provkarta på olika politiska uppfattningar, från ivriga företrädare för en reform av riksdagsrepresentationen som Dalman och Cederschiöld till försvarare av den rådande ordningen som Raab, Paykull, Löwenhjelm och Björnstjerna. Det är dock frapperande att de alla hyser uppfattningen att adelsståndet är det riksstånd som i kraft av sin mångsidiga sammansättning och därmed sammanhängande självständighet är bäst skickat att spela en ledande roll i rikets politiska liv.

Återigen är det relativt få ledamöter av ståndet som deltar i debatten, varför de framförda åsikternas representativitet naturligtvis kan ifrågasättas. Emellertid torde denna uppfattning om ståndet rimligen ha omfattats av en förhållandevis stor andel av debattörernas ståndsbröder. Ett tecken på detta är att samma negativa uppfattning om val till ståndet upprepas från riksdag till riksdag. Debattdeltagarna speglar också ståndets mångsidiga sammansättning, ett ledmotiv i åtskilliga inlägg.

Avsaknaden av debattörer bland dem som adlats enligt 37 § RF – förutom nämnde af Georgii – kan möjligen sammanhänga med att de som adlats enligt denna ordning, särskilt under Karl XIII och Karl XIV Johan, torde tillhöra den ”byråkratiska” och regeringsvänliga delen av ståndet. Georgiis karaktäristik av adelsståndet som en mycket mångsidigt sammansatt församling vars medlemmar täcker in många kunskapsområden kommer förstas inte att rädda kvar adeln som en del av en demo-

kratiskt vald riksförsamling. Han beskriver dock ganska väl hur det brittiska överhuset – numera till övervägande del bestående av ledamöter utsedda på livstid – fungerar än i denna dag.

Adlandet som politiskt vapen

Traditionen med nobiliteringar i samband med kröning som för sista gången genomförs vid Karl XV:s kröning i maj 1860 ger upphov till en anmälan till KU från Ola Jönsson (1826–1904), ledamot av bondeståndet från Malmöhus län, av Kungl. Maj:ts beslut att upphöja fyra personer i adligt stånd.³² Jönsson menar att dessa nobiliteringar försvårar en lösning av representationsfrågan, eftersom motståndet mot en reform kommer att öka inom adeln om ståndet tillfördes ”flere förmögne och inflytelserika personer” och man därigenom ”underhölle fördomar och konstlade samhällsbegrepp, som motverkade nationens lyftning i högre sedlig mening” och att statsrådet borde ha reserverat sig mot detta beslut

Jönsson har kallats för en ”talför och stridbar målsman för reformvänliga strävanden” med närmast bonderadikal inriktning som dock ansetts för radikal för att öva något verkligt politiskt inflytande.

KU finner ingen anledning att vidta någon åtgärd med anledning av Jönssons anmälan. Det kan dock vara intressant att notera att det även vid denna förhållandevis sena tidpunkt finns farhågor om att kungen skulle kunna utnyttja prerogativet att adla för att stärka ståndets poli-

tiska ställning. Med hänsyn till de adlades samhällsställning får nog 1860 års nobiliteringar ses som en favör till kungens personliga vänner snarare än som en politisk viljeyttring.

Valda ledamöter av RA – ytterligare försök

Vid riksdagen 1860 återkommer KU i memorial nr 35 till frågan om val av riksdagsman inom adelsståndet.

Memorialet går väsentligen ut på att adelsståndet, i likhet med de övriga stånden, bör vidga medlemskretsen och, i adelsståndets fall, ta in ofrälse hemmansägare som innehaft tjänst med kunglig fullmakt, eftersom sådana personer ifråga om bildning och samhällsställning kan jämföras med ståndets medlemmar. Utskottet föreslår vidare att adeln inom sig ska välja 75 ledamöter, 60 valda av de egentliga adelsmännen och 15 av de ofrälse ledamöterna.

Vid debatten om memorialet i ståndets plenum i juni påpekar den liberale justitiekanslern Nils von Koch (1801–1881) att den svenske adelsmannen inte har ett på långa vägar lika stort inflytande som medlemmarna av det brittiska överhuset eller det gamla franska adelsståndet. Det svenska adelsståndet har dock utträttat lika mycket som dessa adelsförsamlingar, menar von Koch, eftersom det i ståndet finns ett stort demokratiskt element som medför att ståndet behållit sympati och inflytande hos nationen i dess helhet. Valda ledamöter skulle inte innebära någon förbättring

i det avseendet. Von Koch var dock i och för sig anhängare av en allmän representationsreform.

Översten och godsägaren Carl Printzensköld (1795–1865) hänvisar till adelsståndets ursprungliga framväxt som ett stånd under Magnus Ladulås tid och hävdar att adelskap utgör ett privilegium, som förr grundats på jordinnehav men som i dag utgör ett personligt privilegium. Han kan därför inte gå med att ståndet ”kan uppblandas med något annat främmande element.”

Memorialets förslag förkastas med rösterna 28–10. Von Kochs inlägg speglar den sedvanligt skeptiska inställningen till ett adelsstånd utsett genom val och denna skepsis avspeglar sig i röstsiffrorna som avslutar en återigen tämligen glesbesökt plenardebat.

Trots att en allmän representationsreform förefaller ligga inom räckhåll lägger KU vid 1862/63 års riksdag ännu en gång fram ett memorial (nr. 3 punkt 11) angående förändring av formerna för representation. Utskottet föreslår således att ståndet ska bestå av 75 ledamöter, varav 60 väljs distriktsvis av medlemmarna av introducerad ätt och 15 av icke frälse jordägare som har eller har haft statlig tjänst.

Memorialet debatteras i plenum den 8 december 1862, någon månad innan regeringen lägger fram sitt förslag till ny riksdagsordning.

Översten och chefen för Kronprinsens husarregemente greve Carl Magnus Björnstjerna (1817–1888) inleder debatten med att hävda att grundproblemet för

adelsståndet inte är självskrivenhet utan bristen på garanti för att alla medlemmar har tillräcklig bildning och förmögenhet. Han menar vidare att det inte finns någon adel utan självskrivenhet men det förutsätter att adeln har politiskt inflytande och inte enbart utgör en pappersadel. Björnstjerna menar att ståndets styrka ligger i dess mångsidiga sammansättning och han betvivlar att ärenden skulle bli bättre och mera sakkunnigt behandlade av en vald församling.

Godsägaren och kammarherren friherre Rudolf Cederström (1837–1866) menar för sin del det vara en lycklig ordning för samhället att adelsståndet kan ta verksam del i alla samhällets angelägenheter och menar att en ordning med valda och avlönade ledamöter är en bra metod för att koncentrera ståndets politiska inflytande.

Kaptenen och fortifikationsbefälhavaren i Karlskrona friherre Broder Abraham Leijonhufvud (1823–1911) konstaterar att adelsståndet undan för undan blivit mera demokratiskt på så sätt att ståndet kommit att innefatta andra än krigare, ämbetsmän och godsägare. Han menar att förslaget om valda representanter är fel väg att gå, eftersom det skulle innebära att ståndets konservativa och aristokratiska profil förstärktes. Adelsståndet bör i stället bevara sin nuvarande sammansättning till dess att den nuvarande ordningen avlöses av en reformerad folkrepresentation, där folket i val utser sina representanter.

Godsägaren och filosofie doktorn Nils Tersmeden (1795–1867) menar att konungamakten skulle stå på osäker grund om den

inte kunde stödja sig på adeln i dess egenskap av återhållande och samhällsbevarande kraft.

Förslaget förkastas med stark majoritet.

Jacob Nils Tersmeden. Godsägare, diplomat och politiker som ser adeln som en samhällsbevarande kraft.

Ridå för adeln som politisk korporation

Den 16 oktober 1865 inleds den sista ständsriksdagen och det vilande förslaget till ny riksdagsordning debatteras i samtliga stånd i december. Den avgörande debatten äger rum inom adelsståndet, där förslaget slutligen antas med 361 röster mot 294.

Den nya riksdagsordningen antas formellt den 22 juni 1866. En som genast in-

ser att representationsreformen kommer att innebära ytterligare en förskjutning av den politiska makten från kung till riksdag är den blivande Oscar II. I ett försök att hävda sina kungliga prerogativ erbjuder han 1885 att utdela adelskap till tre politiker och en professor. Samtliga avböjer erbjudandet. I ett samtal med riksdagsmannen Sigurd Wieselgren framhöll den blivande kungen att han särskilt vände sig mot att adelns politiska makt försvunnit, eftersom en sådan makt var nödvändig för ett folks sunda utveckling. Oscar höll dock med Wieselgren om att en politisk roll för adeln måste bestå i annat än "pretentioner och titlar".³³

Även om adelns politiska makt som en självskriven del av riksrepresentationen upphör 1866, menar en så pass skarpögd och osentimental iakttagare som friherre Carl Fleetwood att den wijkiska nobiliteringen 1890 innebär en renässans för adlandet. Fleetwood inser förvisso att ett adelskap saknar politisk betydelse och är odemokratiskt, men konstaterar att utmärkelsen tilltalar "den rent mänskliga känslan att låta barnen arva så mycket man kan efter fäderna."³⁴ Fleetwood fick förvisso fel, så när som på Sven Hedins upphöjelse 1902, och det kanske är ett tecken så gott som något på att den svenska adeln under hela sin tillvaro, med få undantag, varit en "arbetande" adel och en verksam del av samhället. När sedan dess formella plats i Sveriges politiska liv försvann, blev det inte längre intressant för framgångsrika medborgare att eftersträva vapen och säte på Riddarhuset.

Slutord

Genomgången av förslag vid ett antal riksdagar mellan 1823 och 1863 om ändringar i hur adelsståndet ska vara sammansatt ger vid handen ett antal resultat. Ifråga om den yttre formen för debatterna kan vi konstatera att det är relativt få av adelns medlemmar som deltar i dem. De inlägg som redovisats ovan avser endast inlägg i sak. Härutöver har ett antal medlemmar vid varje tillfälle gjort inlägg av formellt slag, till exempel för att understödja eller rösta emot återremiss till utskott och liknande yrkanden.

Inläggen i sak har för det mesta gjorts av adelsmän som inte ingått i vad man i dag skulle kalla regeringsunderlaget. Debattörerna har också huvudsakligen riktat udden mot regeringen och uttryckt oro för att adelsståndet skulle komma att behärras av en regeringsvänlig byråkrati om självskrivenheten i adelsståndet som politiskt stånd övergavs till förmån för utseende av representanter genom val. Åtskilliga av debattörerna, oavsett ställning eller yrke, har också pekat på adelns egenskap av "demokratiskt" stånd i kraft av bredden i dess sammansättning. Denna bredd anses också borga för att ståndet inom sig hyser all nödvändig kunskap som kan behövas för att avgöra de ärenden som föreläggs riksdagen.

Även sådana ledamöter som inte uttryckt sympati för ett mera demokratiskt styre eller för en representationsreform understryker det värdefulla i att ståndet har en mångsidig sammansättning. Även om inslaget av icke-traditionella yrkes-

utövare är tämligen marginellt under perioden så kvarstår faktum att åtskilliga av ledamöterna inom kategorierna gods- och lantbruksägare, officerare och civila ämbetsmän ofta har en tämligen blygsam ekonomisk och social ställning. Åtskilliga av de lägre tjänstemännen i ståndet ingår förstås också i den regeringsbyråkrati som åtskilliga debattdeltagare befärdar kommer att få ett ökat inflytande inom ståndet om självskrivningen upphör. Denna kategori har dock inte deltagit i de debatter som undersökts. Den slutsatsen kan således dras att talet om ståndets egenskap av "folkligt" stånd jämfört med de övriga i kraft av bredden i ståndsmedlemmarnas yrkesintressen förefaller först och främst vara ett sätt att hävda ståndets självständighet gentemot regeringen och ett ökat byråkratiskt inslag.

Det är betecknande att alla förslag om val till ståndet som läggs fram av endera en enskild motionär eller av konstitutionsutskottet tillbakavisas av så gott som samtliga debattdeltagare med motiveringen att självskrivningen är en bättre garanti för att ståndet behåller ett visst oberoende i förhållande till regeringsmakten och att det förblir mångsidigt sammansatt, till gagn för dess roll som lagstiftande instans.

Adelsmännen som kom till tals såg sitt stånd (och sig själva) som självständigt och viktigt för landets utveckling.

Det är intressant att notera att även om debattörerna så gott som uteslutande tillhör ätter adlade före 1809 så finns det knappast något inslag av ståndsexklusivitet eller bördstänkande i debatten. Åtskil-

liga av debattörerna erkänner att adelsståndet har ett särskilt ansvar i förhållande till kung och fosterland och att det har en viktig och framför allt självständig roll att spela i Sveriges styrelse. I debatten om introduktion hyser således en majoritet av debattörerna uppfattningen att adeln har rätt att vägra introduktion även om kungen utfärdat sköldebrev.

Sedan representationsreformen förts i hamn och de första valen till den nya riksdagen ägt rum 1866 visade resultatet på en stark kontinuitet med den gamla ständsriksdagen. Av första kammarens ledamöter hade således 82 suttit i ständsriksdagen och 79 var adliga.³⁵ Ungefär hälften av ledamöterna innehade också hög statlig tjänst, så det byråkratiska inslaget var betydande. Likaså tog många förmögna godsägare, bruksägare och grosshandlare säte i första kammaren.³⁶ Det var nog ett resultat som många av deltagarna i de här redovisade debatterna förmodligen kunde förutse, men knappast ett som de skulle ha eftersträvat.

Noter

1. Det förtjänar dock nämnas att greven Jacob de la Gardie i oktober 1810 väckte förslag om att alla stånden skulle avsäga sina privilegier och rättigheter i syfte att åstadkomma en reformerad riksdag ”mera enligt med tidevarvets upplysning, med varje medborgares rätt och det allmännas bättnad”. Förslaget vann ingen allmän uppslutning och misstanken vädrades att de la Gardies förslag var ägnat att skapa oenighet under riksdagen och därigenom kullkasta den nya författningen. Se Dalman, Wilhelm Fredrik, *Några anteckningar från våra ständsriksdagar 1809–1866*, Stockholm 1874–1879: 1809–1810 årens riksdag, s. 8–9.
2. Carlsson, Sten, *Ständssambälle och ståndspersoner 1700–1865*, Lund 1973, s. 269–273.
3. Norborg, Lars-Arne, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*, Stockholm 1988, s. 84.
4. Heckscher, Gunnar, *Svensk konservatism före representationsreformen I: Den historiska skolans genombrott*, Uppsala 1939, s. 141.
5. Heckscher, s. 142–149.
6. Heckscher, s. 211–212.
7. För ett kortfattad beskrivning av denna polemik, se von Konow, Jan, *Sveriges adels historia*, Karlskrona 2005, s. 291–293.
8. Signaturen Sat Sapientii (WFA Dalman) i *Mimer* nr. 4, april 1830, s. 236–240.
- * Huvudman för adlig ätt.
9. Palmstierna, Carl Otto, *Några ord om aristokrater och stånd. Med anledning av skriftväxlingen mellan professorerna Geyer och Fryxell*, Linköping 1846.
10. Norrby, Göran, *Adel i förvandling: adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga sambälle*, Uppsala 2005.
11. En föräning om Regeringsformens nyordning finns dock i de greve- och friherrevärdigheter som utdelas från och med 1797 och som endast tillkommer huvudmannen och dennes manliga arvingar enligt primogenitur. Se till exempel grevliga ätten Thott och friherrliga ätten Lagerheim.
12. Citerat i Naumann, Christian, *Sveriges grundlagar*, Stockholm 1866, s. 348.
13. Norrby, Göran, *Ordnade eliter: organiseringen av Nordens statsbärande skikt 1660–1920*, Stockholm 2011.
14. Under 1772 års regeringsform tillämpades 1723 års adelsprivilegier, som i praktiken tolkades så att alla tjänster från och med överstes rang skulle besättas med adelsmän. Detta adelsprivilegium inskränktes dock genom 4 § i 1789 års förenings- och säkerhetsakt enligt vilken endast rikets högsta och förnämsta ämbeten samt tjänster vid hovet skulle vara förbehållna adeln.
15. Norrby 2005, s. 244 ff.
16. Det kan som kuriosum nämnas att den förste ofrälse landshövdingen i såväl Uppsala som Östergötlands län utnämndes 1930.
17. Elmroth, Ingvar, *Från överklass till medelklass: studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900*, Lund 2001, s. 157. Elmroth förlägger denna statusförlust till 1809, vilket förefaller innebära att han märkligt nog inte knyter någon politisk betydelse till medlemskap av RA före representationsreformen.
18. Von Konow s. 256–257.
19. Von Konow, s. 256.
20. Samtliga uppgifter i Flodström, Gunnar, ”Ridderskapet och adeln 1809–1866” i *Studier över riksdagens sociala sammansättning*. Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala VII, Uppsala 1936, ss. 60–63.
21. Norrby 2011, s. 258.
22. Von Konow, s. 258.
23. Von Konow, s. 588.
24. Von Konow, s. 265.
25. Enligt Förhammars klassificering av den ideologiska hemorten hos RA:s ledamöter vid riksdagarna 1847–1854 återfinns den äldre von Hartmansdorff bland de gammalkonservativa. Se Förhammar, Staffan, *Reformvilja eller riksdagstaktik? Junkrarna och representationsfrågan*, Stockholm 1975, s. 101.
26. *Ibid.*, s. 326.
27. Valentin, Hugo, *Frihetstidens riddarhus*, Stockholm 1915, s. 112.
28. *Ibid.*, s. 131.
29. Såsom jämförelse kan noteras att inkomst-kvalifikationen för val till andra kammaren fastställdes till 800 riksdaler i förslaget till ny riksdagsordning som lades fram i januari 1863.
30. Fahlbeck, Eric, *Ständsriksdagens sista skede 1809–1866*, Stockholm 1934, s. 386.

31. Norrby 2011, s. 260.
32. Det rörde sig om bruksägaren Anders Baltzar de Maré, landshövdingen Hans Fredrik Oldevig, godsägaren Teodor Ludvig Bohnstedt och godsägaren Peter von Möller. Samtliga deltog aktivt vid riksdagarna 1862/63 och 1865/66.
33. Hadenius, Stig, och Nevéus, Torgny, *Majestät i närbild*, Stockholm 1960, ss. 59 – 63.
34. Fleetwood, Carl Georgsson, *Från studieår och diplomattjänst, vol. II 1888–1892*, Stockholm 1968, s. 1096.
35. Nilsson, Torbjörn, *Elitens svängrum: första kammaren, staten och moderniseringen*, Stockholm 1994, s. 58.
36. Carlsson, Sten, *Svensk historia II: Tiden efter 1718*, Stockholm 1961, ss. 534–535.

En lysande fru. Filippa av England och den mångfacetterade drottning- rollen under senmedeltiden

Av Louise Berglund

År 1405, den 26 november, stod ett bröllop i Westminster Abbey i London. Bruden, prinsessan Filippa, var ungefär 11 år gammal och hennes brudgum, Erik av Pomern, kung över de tre nordiska rikena, var inte närvarande. Den svenske riddaren Ture Bengtsson (Bielke), ett av sex sändebud från de nordiska rikena, tjänstgjorde i stället som ställföreträdande brudgum. Något senare, den 8 december, blev Filippa formellt utropad till drottning över de tre nordiska rikena. Då befann hon sig fortfarande i sin fars kungarike England. Först året därpå reste drottning Filippa till Danmark, där hon den 26 oktober änyo gifte sig, denna gång i Lund och med såväl brudgum som svärmor närvarande. Svärmor var drottning Margareta, regent över de tre nordiska rikena vid denna tid. Brudgummen kung Erik hade adopterats av Margareta 1388 och blivit kung över Norge året därpå, för att sedan accepterats som

kung över Danmark, Sverige och Norge vid överenskommelsen i Kalmar 1397. I och med bröllopet skapades ett nytt band mellan England och Norden.

Drottning Filippa reste till Norden med en synnerligen rik utrustning och ett stort följe. Den unga kvinnan som för alltid lämnade sitt födelseland och sin ursprungsfamilj för att i stället leva som gemål i Norden var vid tidpunkten ungefär 12 år gammal. Brudgummen var 24. När hon dog i Vadstena kloster i januari 1430 hade hon hunnit med en rad förändringar av sina livsomständigheter. Hon hade först varit en nybliven drottning, därefter trätt fram i källorna från 1415 som allt mer självständigt handlande subjekt, och slutligen under 1420-talet fungerat som ställföreträdande regent under makens frånvaro. Hennes intryck på samtiden hade hunnit bli positivt och hon uppfattades i flera källor som en mycket god drottning. Även

hennes make, Erik av Pommern, kom att göra ett outplånligt uttryck. Tillsammans med sin adoptivmor, drottning Margareta, kan han sägas ha försökt införa det första absoluta regentskapet i Norden. Eriks eftermäle blev generellt sett allt annat än positivt.¹

Den positiva bilden av drottning Filippa har bestått till vår tid. Hon har avbildats i konsten under sent 1800-tal och under 1900-talet och kan knytas till flera miljöer. Ett exempel återfinns i staden Köping där hon står staty i Bivurparken, belägen bredvid Köpings kyrka. Skulpturen, av Signe Ehrenborg-Lorichs, införskaffades 1953 och heter *Drottning Filippa och enhörningen*. Det är en ganska liten figur på stensockel och själva parken ligger en aning i skymundan. Skulpturen framställer henne som en hövisk drömgestalt med en tam enhörning vid sin sida. Drottningen kan sägas ha haft anknytning till staden Köping då den ingick i hennes livgeding från 1420-talet. Även om hon fått en central placering i staden kan man notera att dess store berömdhet Carl Wilhelm Scheele, apotekaren och kemisten som var verksam där på 1700-talet, avbildas i en skulptur av Carl Milles, i en betydligt mer dramatisk storlek och pose på torget mitt framför kyrkan. Drottning Filippa hyllas alltså, men med ett mer stillsamt uttryck. Kanske svarar det mot en föreställning av en minnesvärd kvinnas väsen. Ändå visar skulpturen att minnet av drottningen levtt och kommit till uttryck in i vår tid.

Den enhörning som avbildas vid hennes sida anspelar på den mytiska figur som

bland annat figurerade i den senmedeltida *Roman de la rose*. Den ansågs symbolisera den ädla, nobla karaktären som utmärkte en medlem av aristokratin.² Dessutom symboliserade enhörningen jungfru Maria. Genom att avbilda drottningen med detta djur för konstnärinnan också tanken till tapeten *Damen med enhörningen* (*La dame à la licorne*), ett av de mest berömda konstverken från medeltiden, som finns på medeltidsmuseet Hôtel de Cluny i Paris. Därmed knyts drottning Filippa i denna

Drottning Filippa och enhörningen heter statyn av drottningen som står i Köping.

visuella representation till en dröm om en medeltida god och ädel fru, en av den höviska kulturens centralgestalter.

Redan under sin levnad utformades drottning Filippa enligt tidens sed till en drottning. Som den amerikanska historikern Theresa Earenfight skriver, "...a queen was not born, she became one by living as a queen, changing the category as she incorporated and inspired it."³ Filippa formades således av andra, och av sig själv, i enlighet med normer och förebilder i den politiska kultur där hon växte upp och verkade. Varje individuell drottning hade också möjlighet att sätta sin prägel på sin roll. I denna studie ska just skapandet och upprätthållandet av en drottninggestalt som Filippas analyseras. Avslutningsvis kommer jag resonera kring tänkbara förklaringar till hennes popularitet i samtida och senare källor.

Drottning Filippa har nyligen blivit föremål för ett starkt uppblussande intresse. Under 2014 kom två, av allt att döma oberoende, populärvetenskapliga verk som behandlade henne. Marie-Louise Flembergs biografi skildrar varsamt drottningens liv kronologiskt, utifrån det spröda bevarade källmaterialet och det större sammanhanget i vilket hon levde sitt liv. Framtonar bilden av en flicka och kvinna som hade stark uppbackning från sin familj i England, som förmådde knyta nya band i Norden och Europa och verka i sitt och makens gemensamma regeringsprojekt. Studien går utanför den något nationella tolkningsram som gärna präglat äldre historieskrivning och visar på den transna-

tionella tradition som kunde skapas kring denna drottning i Kalmarunionen.⁴

Eivor Martinus har i sin skildring utgått från tidigare litteratur och skapat en inlevelsefull skildring av drottningens liv, känslor och tankar.⁵ Båda kan sägas representera det intresse för historiska biografier som kommit starkt under senare år.⁶ Inte minst finns ett behov av att biografiera kvinnor i det förflutna, kvinnor som på olika vis haft stor betydelse för sin samtid men som kan upplevas som bortglömda eller inte tillräckligt grundligt analyserade.⁷

Det finns en forskningstradition inom historievetenskapen som vill råda bot på glömskan och arbeta utifrån nya utgångspunkter. Pauline Stafford är en inflytelserik brittisk historiker som analyserat tidigmedeltida drottningar utifrån de förutsättningar som rådde under deras livstid. Hos henne och andra används begreppet *queenship* för att ringa in den särskilda position en drottning hade: å ena sidan saknade hon formell makt i ett samhälle där de högsta ämbetena innehades av män. Å andra sidan hade drottningarna egna resurser genom härkomst, position, nätverk och genom rent faktiska ekonomiska tillgångar. Barn var ofta en förutsättning för att en drottning skulle utöva makt på sikt.⁸ Theresa Earenfight, som nämndes ovan, har också betonat att drottningarnas position var relationell. Såväl kung som drottning kan sägas utöva *rulership*, eller regentskap, efter sina specifika förutsättningar.⁹

Det medeltida nordiska källmaterialet är sprött. Kunskap om drottning Filippas

liv kommer oftast till oss indirekt, genom källmaterial som tillkommit i andra syften än att skildra just henne och hennes liv. Mycket av materialet består av diplom, alltså öppna brev eller handlingar som dokumenterar juridiska eller ekonomiska överenskommelser. Vissa diplom kan hänföras till diplomatins eller politikens sfär. Genom sådant material kan vi få kunskap om tillfällena då drottningen köpte eller sålde jord, då hon gjorde överenskommelse med sin man eller fällde dom i olika ärenden. Material från England som rör hennes bröllop och vidare liv har också inkorporerats i de nordiska diplomatierna, alltså de arkiv som skapats för att hantera de medeltida diplomerna i modern tid. Det finns dessutom information i krönikor och annaler.

Vadstena klostrets diarium är en viktig källa. Den skrevs löpande i klostret, nära i tid till de händelser som skildrades.¹⁰ Det är en källa som bidragit till att prägla senare tiders syn på händelser under senmedeltiden. En annan väsentlig källa är den så kallade Engelbrektskrönikan, som skrevs ca 1436–1438. Även den bidrar till de målade skildringar som format drottning Filippas eftermäle.¹¹ Dessutom nämns händelser i drottningens liv i andra bevarade samtida årsböcker.¹² Endast ett bevarat brev är med viss säkerhet skrivet av drottningen själv, ett brev utfärdat till stöd för Vadstena kloster. Själva originalet finns inte kvar, men det finns en kopia i Vadstena klostrets egen kopiebok. Det finns också ett brev som bär drottningens eget sigill. De här omständigheterna är inte unika.

Det är faktiskt bara drottning Margareta, av alla medeltida nordiska drottningar, som avsatt större mängder källmaterial.

Sammanhanget i vilket drottning Filippa verkade kan dock ge en förståelse för hennes roll som drottning. Det som kan kallas *queenship* skapades och upprätthölls inom en kultur som utvecklat medel för just detta. Man kan i enlighet med den internationella forskningen på området betrakta *queenship* som en bärande del i den medeltida politiska kulturen. Det spröda nordiska källmaterialet kan med fördel sättas in i en sådan tolkningsram.

Drottning Filippa skapas

Drottning Filippas liv började inom den engelska kungafamiljen och högsta aristokratin. Det anses tämligen säkert att hon föddes den 4 juli 1394 eller möjligen något tidigare. Hennes mor, Mary de Bohun, dog nämligen troligen detta datum och dödsfallet kan sättas i samband med förlossningen. Mary de Bohun var vid tidpunkten ungefär 26 år gammal och det var hennes sjunde barnsäng.¹³ Vid den tidpunkten var Filippas far, Henrik Bolingbroke, hertig men som sonson till den engelske kungen Edvard III hade han möjlighet att göra anspråk på tronen. Den sittande kungen Rikard II var hans kusin. 1399 gjorde hertig Henrik uppror mot kungen, han samlade trupper och lyckades tillfångata Rikard II. Den 29 september 1399 avsattes kung Rikard av parlamentet och han dog senare i fångenskap, senast i början av 1400. Hertig Henrik blev i oktober 1399 kung under

1500-talsporträtt av kung Erik.

namnet Henrik IV.¹⁴ Enligt uppfattningar i samtiden låg han bakom sin föregångares död. Därmed hade den unga Filippa blivit engelsk prinsessa.

I början av 1400-talet hade således den engelska kungen behov av att stärka sin position på tronen och Englands internationella ställning. I Norden hade drottning Margareta liknande behov. Äkten-skapet mellan drottning Filippa och Erik av Pommern hade planerats av deras föräldrar eventuellt så tidigt som 1401, och senast 1402. Från början planerades också ett bröllop mellan Henrik, prinsen av Wales, och Eriks syster Katarina, som inte blev av. Även om Filippa var ung, endast 7–8 år gammal, när förhandlingarna inleddes framställdes hon i en del av materialet som en samtyckande kvinna. Redan 1402 utfärdades ett intyg enligt vilket hon, titulerad *domina (fru)*, utsett sina representanter i förhandlingarna och att hennes far sam-

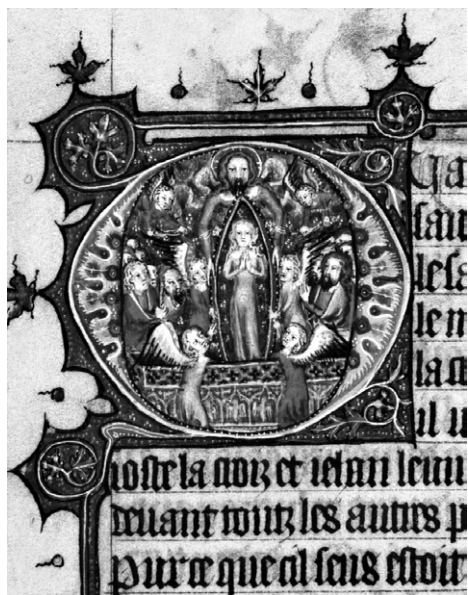
tyckt därtill.¹⁵ Även ett kungligt äktenskap måste, för att framstå som giltigt, präglas av samtycke.

Tidigt hade hon av allt att döma fått en uppfostran som anstod en ung flicka av kunglig och högaristokratisk familj. Till den hörde en andlig fostran. Familjen de Bohun, som hennes mor tillhörde, hade vid 1300-talets mitt beställt en mängd bönböcker som senare kom att delas ut bland dess kvinnliga medlemmar. Dessa bönböcker var skrivna på fint pergament, och rikt illustrerade med marginaldekorationer, heraldiska vapen och små målningar som illustrerade själva texten. Två sådana bönböcker kan knytas till drottning Filippa och de finns nu på Kungliga biblioteket i Köpenhamn. De har tillkommit på 1370-talet.¹⁶ Genom sådan litteratur kunde en ung flicka lära sig grunderna i den katolska tron och därtill, genom att studera illustrationerna, få en idealbild av hur en flicka ur de högre samhällsklasserna kunde föra sig.

Religionen och andliga institutioner var av stor betydelse för människorna under medeltiden. För kvinnor erbjöd den religiösa sfären en särskild möjlighet, eftersom den var mer tydligt öppen för såväl mäns som kvinnors egna initiativ. Detta var något som drottning Filippa senare skulle ha glädje av. Hon kom att bygga en stark relation till Vadstena kloster och Birgittinorden.¹⁷ Den birgittinska kulturen erbjöd också en alldeles särskild relation till det kvinnligt heliga.

En av de bönböcker som bevarats efter Filippa innehöll legender eller berättelser

om tre kvinnliga helgon: jungfru Maria, Margareta och Magdalena. Den var skriven på den franska som talades av eliten i England, och som vidareutvecklats från normandiskan. Med vackra initialer förmedlades dessa kvinnors liv visuellt. De var alla tre framställda som förnäma unga kvinnor, vackert klädda i färgrika kläder och med långt utsläppt lockigt blont hår. Maria framställdes som en slank ung furstinna i rosa, omsluten av Kristi kärlek, besjungen av änglar, hyllad av människor.

Initial på f. 1 recto i handskriften Thott 517 4°, publicerad med tillstånd av Det Kongelige Bibliotek i København.

Margareta å sin sida var vackert klädd i rosa med blå mantel, bekämpande ondskan i form av drakar samtidigt som hon befann sig i något som liknade en borg.

Även Magdalena, slutligen, framställdes som en vacker ung kvinna.¹⁸ I denna framställning är hon i färd med att lyftas till himlen av änglar vilket markerade hennes frälsning.¹⁹ Så kunde en sådan bok också ge förebilder till den unga läsaren.

När prinsessan Filippa förmäldes i Westminster Abbey med en ställföreträdande brudgum hade redan hennes juridiska status börjat ändras, från ogift prinsessa till gift drottning. Förfarandet illustrerar förutsättningarna för kungliga äktenskap vid denna tid. Äktenskapet var primärt ett arrangemang mellan regenter, och troligen ville kung Henrik IV inte vänta längre med att ingå den juridiskt bindande föreningen. Äktenskap *par procuration*, som det kallades, var dock ingenting ovanligt. I beskrivningen från Westminster finns det ingenting som antyder något annat än en ganska stillsam ceremoni. För den unga Filippas faster och namne, Filippa av Lancaster (1360–1415), som gifte sig med den portugisiska kungen João på detta vis 1387, var förfarandet möjligen något mer besvärande. Ärkebiskopen av Braga för rättade den gången vigseln, och en biskop var ställföreträdande brudgum. Enligt en krönikör som varit lärare vid det hov där Filippa av Lancaster växt upp, Froissart, fick paret därefter symboliskt lägga sig i en säng tillsammans. Så inledde Filippa av Lancaster sitt nya liv som drottning av Portugal. En tid efter denna ceremoni firade dock även detta par ett gemensamt bröllop.²⁰

Förfarandet med bröllop *par procuration* visar hur den juridiskt bindande handling-

en kunde ses som en sida av saken, medan den senare offentliga ceremonin fyllde en annan funktion. Den sistnämnda kan betecknas som en starkt betydelsebärande offentlig ritual.²¹

Den unga drottning Filippa sändes till Norden 1406 med en omfattande utstyrelsel. Den finns beskriven i flera dokument upprättade av den engelska kungliga administrationen. Att sända sin dotter till en främmande kungamakt var en stor utgift för en kung, särskilt för en som likt Henrik IV samtidigt utkämpade flera krig.²² Kläder och annan utstyrelsel var dock av största betydelse då en kunglig identitet formades. Med en storslagen utstyrelsel skulle den unga drottningen kunna fullfölja sina representativa funktioner och sprida glans över sig själv, sin ursprungsfamilj och sina nya riken.

Ett dokument är bevarat från drottningens skräddare, där han detaljerat redogör för de kläder och tyger som beställts och hur lång tid det tagit att färdigställa plaggen. Till själva bröllopsceremonin i Lund, där såväl drottning Margareta som kung Erik skulle vara närvarande tillsammans med de främsta männen och kvinnorna från de tre nordiska rikena, hade man beställt en klänning och en kappa med långt släp av vitt siden med sammetsbroderier, med kantdekorationer av ekorre och hermelin. Hon hade vidare försetts med en klänning av tyg från Cypern med guldtrådar, som broderats med vita blommor på grön bakgrund, också den försedd med ekorrskinn, att bära under överfarten mellan England och Danmark. En tredje

stass hade sytts av röd sammet och broderats med pärlor och på kanterna var den smyckad med ekorrskinn. Den fjärde klädelsen som beskrivs var även den i tyg från Cypern med guldtrådar, denna gång i rött med vita broderade rosor. Den hade kantats med ekorre och fodrats med hermelin. Ytterligare en liknande guldkimrande klänning med ekorrskinn och hermelin ingick i utstyrelsen, på den hade blå blommor broderats mot en vit bakgrund. Till allt det kom ytterligare plagg i olika färger och dessutom en tronhimmel med fransar som drottningen skulle ha över sitt huvud då hon åt, en vackert utstofferad säng med gardiner och kuddar. Broderade tapeter eller gobelänger fanns med och dessa skulle pryda de framtida festsalarna.²³

En annan förteckning tog upp det huseråd av guld och silver drottningen fick med sig till sitt nya hovliv. Det var kandelabrar, en mängd silverfat och silverskedar, en förgylld kanna med Englands vapen, en annan med en örn, tallrikar, många saltkar, och vidare bägare, kalkar, uppläggningsfat och terriner. Allt var i silver, förgyllt eller delvis förgyllt och vikterna uppgavs noga.²⁴

Sammantaget skildrades en utstyrelsel som skulle låta drottningen föra sig med stil och legitimera sin ställning genom sin framtoning. Det var särskilt viktigt inom den höviska kulturen. Konsthistorikern Herman Bengtsson har framhållit att en elegant, glad och trevlig framtoning var väsentlig för eliten under denna tid. Representation fyllde en central roll, slotten var rikt dekorerade och gästabudet var en viktig del av maktutövningen.²⁵

När den unga drottningen reste till Norden hade hon ett stort följe av framstående engelsmän som på olika sätt var knutna till hennes far. En av männen var Rikard, hertig av York, från 1414 hertig av Cambridge (1385–1415), som var kung Henriks kusin. Enligt hans biografi var det hans far som varit en tillgång för kung Henrik. Själv beskrivs han som en mer perifer person som dessutom skulle komma att delta i en konspiration mot Henrik V och avrättas 1415.²⁶ Icke desto mindre ingick han vid tidpunkten i Henrik IV:s följe. En Sir Walter Hungerford, i:e baron Hungerford (1378–1449) utsågs till Filippas kammarherre. Hans relation till kungen var ytterst solid, redan hans far hade varit en av kung Henriks fars handgångna män, och själv deltog han i Henrik IV:s maktövertagande och blev dubbad till riddare som belöning. Senare kom han att följa Henrik V i hans fälttåg. Dessutom tillhörde Henry Fitz-Hugh (1363?–1425) följet. Han var 3:e baronen Ravensworth och även han var en av de mest lojala av männen runt den engelske kungen.²⁷

Till eget sällskap hade drottningen två hovdamer, Kate Waterton (död 1420) och Anne Lisle. Den första var hustru till ytterligare en av kung Henriks mest lojala män, som hjälpt honom 1399, Sir Hugh Waterton. Filippa hade under en tid uppfostrats i Watertons hushåll, tillsammans med sina äldre syskon Humphrey och Blanche, och hon bör därför ha varit väl bekant med sin hovdam. Till och med en kock, från Filippas styvmors hushåll, sändes i förväg för att finnas på plats i Lund. Alla dessa skulle

på olika sätt ersättas för de utgifter de haft i samband med resan, och de verkar ha rest hem till England igen senast 1407. Även dessa personer kan i sin tur ha haft följten. Så var det med hovdamen lady Anne Lisle, som i januari 1408 skulle ersättas för sina utlägg.²⁸ Så sent som 1412 fick vissa, däribland Henry FitzHugh, ersättning för att de följt med den unga Filippa.

Bröllopet i Lund var en viktig tilldragelse. Drottning Margareta hade kallat dit stormän och prelater från de tre rikena, och bröllopet skildrades senare i Engelbrektskrönikan. Det var av beskrivningen att döma ett storstilat evenemang: när den unga drottningen kom iland togs hon emot av kung Erik och drottning Margareta, som sedan bjöd hela hovet till bröllopet. De inbjudna herrarna kom med ståt och krigsfolk, damer och jungfrur samlades; det var dans och förlustelser till pipare och basuner. Därefter hölls tornerspel, och krönikan beskriver hur ståtliga stridshästar kläddes i gyllendukar och silkeskläde för ändamålet. Krönikan betonar hur alla de närvarande var glada och glömde sina sorger.²⁹ Riddardubbingar ägde rum, och kung Erik och drottning Margareta passade på att komma överens om äktenskap mellan Eriks syster Katarina, som också adopterats av Margareta, och hertig Johan av Pfalz.

Därmed hade den unga drottning Filippa lämnat sitt hem och sin familj, och det finns ingenting i senare källor som tyder på att hon återsåg dem. Hennes engelska följeslagare åkte så småningom hem, och när så skett blev de ersatta för sina utlägg under

resan. Det går inte att säkert veta var det nya kungliga paret uppehöll sig efter bröllopet. Det finns uppgifter om att slottet i Kalmar blev deras hem.³⁰ Filippas första nordiska hovmästarinna ska ha varit Katarina Knutsdotter, barnbarn till heliga Birgitta. Hon dog på Kalmar slott 1407.³¹ Den betydelse hon ibland tillmäts i den unga drottningens utbildning är därför troligen något överdriven.³² Det finns ett brev som omnämmer ett ”camera parlamenti dominis regis Erici” på Kalmar hus.³³ Själv blev drottning Filippa närmast osynlig i källmaterialet under åren efter bröllopet. Det finns inga noteringar om ett hovliv, om ett representativt umgänge med medlemmarna av det stora politiska nätverket som kommit till bröllopet, även om det fanns goda materiella förutsättningar för ett sådant.

Filippa som Reinhold Callmänder föreställde sig henne när han gjorde fönstermålningen ovanför hennes grav i Vadstena på 1890-talet.

Drottningen och makten under medeltiden

Vad skulle då en ung drottning som Filippa göra i sina nya riken? Rent formellt hade drottningen ingen tydlig maktfunktion under medeltiden. Lagstiftningen som skulle definiera den politiska maktens uppbyggnad och funktion nämner knappt drottningar. I Konungsbalken i Magnus Erikssons Landslag, som hade antagits omkring 1350, angavs hur det högsta världsliga styret i det svenska kungariket skulle tillsättas. Den svenske kungen skulle som bekant väljas vid Mora stenar av representanter från rikets alla olika delar. Kungen förutsattes vara en man, och även frälset utgjordes av män, utsedda för sin förmåga att bära vapen. Kvinnor finns endast med i balken som fruar och döttrar. Om kungen anges att denne äger rätt att bestämma över såväl söners som döttrars äktenskap.

Det finns ett kapitel som särskilt handlar om de förhållanden som ska gälla när kungen gifter sig: ”Nu vill konungen gå i giftermål.”³⁴ Där anges att drottningen ska få en morgongåva, men att den endast ska gälla under hennes livstid. Skulle drottningen gifta om sig eller långvarigt vistas utomlands ska morgongåvan förhandlas om. Skulle hon handla emot rikets väl kunde hon mista sin rätt till morgongåvan. Det finns bestämmelse om hur kungakröningen ska gå till, men någon drottningkröning nämns inte. Där framgår också att det är kungens personliga egenskaper som kommer att bestämma om styret blir gott eller ont: ”All frid ökas och ofrid förgår,

allt efter som konungen är.³⁵ Enligt lagen var det alltså endast kungen som satte sin prägel på riket.³⁶

Under de senaste decennierna har det, som tidigare nämnts, bedrivits en hel del forskning om medeltida drottningar. Pauline Stafford var tidigt ute med en analys av de engelska drottningarna Emma och Edith som levde på 1000-talet. Där visar hon att drottningar hade en central roll i överföring och upprätthållande av makt, och att de så småningom kunde utvecklas från att endast vara hustrur, mödrar och damer till att fullt ut axla en drottningroll. I sin analys pekar hon på att det är i det material drottningarna själva på olika sätt skapat som deras roll blir tydligast. I andras skildringar blir deras handlingar mindre väl synliga.³⁷ Det är besvärande i analysen av drottning Filippa, eftersom materialet huvudsakligen skapats av andra, och därtill av män. Ändå kan en del utläsas.

Vari bestod denna drottningroll som inte var särskilt framträdande rent juridiskt, åtminstone inte i den svenska medeltida lagstiftningen? Drottningar förfogade för det första över egna resurser. De hade egna hov och de verkar, tillsammans med utrustningen i övrigt, ha fått med sig ekonomiska resurser till det nya riket. Med dessa resurser som bas kunde de köpa, sälja och låna ut medel, de kunde skänka gåvor och knyta kontakter. Den engelska historikern Janet L. Nelson har skrivit:

Studying medieval queenship is salutary because it requires an inclusive definition of power, one in which the social encompasses

the political: it requires attention to gender divisions but also the complementarities of women's agency and men's, to informal as well as formal action, to the pursuit of ends that are both personal and political and, always, to social context.³⁸

Drottningens roll kunde vara känslig. Övergångar av olika slag innebar alltid risker, och Stafford diskuterar särskilt maktöverföring mellan generationer. För en kvinna var det viktigt att få barn, särskilt söner, som kunde göra anspråk på att ärva makten. Samtidigt fanns risken att en framtida svärdotter skulle utmana en änkedrottningens position.³⁹ I såväl denna som en annan studie, om drottning Margareta av Anjou, diskuteras också problemet med drottningarnas ofta dubbla lojaliteter, med det ursprungliga riket eller dynastin och den nya. I och med att kungliga kvinnor hämtades från andra riken hade de en viktig funktion för allianser och kontakter, men de kunde också innebära en risk.⁴⁰

Även andra studier visar hur olika drottningar spelade viktiga roller i utövandet av makt och politik i de medeltida kungarikena.⁴¹ För nordiskt vidkommande är särskilt en studie av den norske historikern Steinar Imsen intressant. Han menar att man från och med drottning Blankas regering tillsammans med kung Magnus Eriksson vid 1300-talets mitt kan tala om förekomsten av särskilda drottningdömen, eller *queen-doms*, i Skandinavien. Dessa skulle fungera som riken i riket och ge dess innehavare en särskild position, som kan kallas *queen-ship*.⁴² Grunden för ett sådant drottning-

döme var de områden som avsattes särskilt för drottningarna, och som var belägna i nyckelområden i väldet som helhet.

Den danske historikern Mikkel Leth Jespersen har i en analys av drottning Kristina (1461–1521), som var Filippas efterträdare i rollen som drottning över Kalmarunionen, visat att drottningen rent av kunde utgöra en fara för sin man. Han menar att kung Hans (1478–1521) stod i ekonomisk skuld till sin drottning, och att hon odlade ett nätverk av män som var kungens fiender.⁴³ Därför kunde drottningen, med sina ekonomiska och andra resurser, vara ett reellt hot mot kungen. Å andra sidan valde många kungar att lita på sin drottning. Hon kunde stå honom närmre och vara ett mindre hot än andra män, inklusive nära släktingar. Det har visats i en analys av den spanska senmedeltida drottningen Maria de Lunas liv, av Nuria Silleras-Fernandez.⁴⁴

Den danska historikern Grethe Jacobsen har i många sammanhang analyserat kön och makt under senmedeltiden. Hon definierar makt som "...en omskiftelig – ikke konstant – tilstand... Den, der har magt, er den, der har kontrol over materielle og immaterielle goder...".⁴⁵ Då makt definieras som ombytligt innebär det att den bör analyseras utifrån flera olika perspektiv och från utgångspunkten att en maktposition är långt ifrån konstant. Perspektivet fungerar väl på en studie av en enskild person under en begränsad tidsperiod, men analysen ska också säga något mer generaliserbart om senmedeltidens maktförhållanden.⁴⁶

En svårighet som möter oss i studiet av kvinnors makt och auktoritet är att vi styrs av starka föreställningar om att makt i normalfallet utövats av män, och att kvinnorna utgör ett undantag. Det poängterar Theresa Earenfight i sin generella vidräkning med tidigare queenship-forskning. Hon menar att forskningen är fast i ett lag-och-kungamakts-paradigm, som styr våra föreställningar och som gör att manlig kungamakt betraktas som självklar medan kvinnlig ses som exceptionell. Tvärtom finns det mycket som tyder på att regentskapet under medeltiden var mycket flytande, och medgav olika typer av maktutövning. Drottningarna förväntades bidra genom att utöva regentskap självständigt, men i samarbete med sina makar. Det finns också gott om exempel på sådana samarbeten. Earenfight invänder också mot bruket att i stor utsträckning fokusera drottningars mer privata makt, som skapades genom just klädsel, utseende och framtoning samt i deras engagemang i kyrkliga institutioner.⁴⁷ Mot detta skulle jag vilja invända att den glansfulla utstyrsel, det visuella intryck och den religiösa hängivenhet en drottning som Filippa förväntades visa upp, också innebar en reell maktresurs som inte ska negligeras.

Det är hur som helst tämligen klart att en senmedeltida drottning som Filippa skulle kunna utöva makt. Den stora utstyrsel hon fick med sig vid giftermålet kan ses som ett kapital, som dels var värdefullt, dels gav henne status. Det följer hon medförde innebar också en försäkran att människor som var lojala med hennes egen

familj hade uppsikt över henne och hennes nya familj i början. Senare skulle hon också kunna utöva denna makt och använda dessa resurser.

Birgittinorden och den aktiva drottningen

Det finns ytterligare en källa som omtalar bröllopet – Vadstena klostrets diarium. Där beskrevs själva händelsen kortfattat. Viktigare för klostret var att en av drottning Filippas följeslagare, Henry FitzHugh, 3:e baron Ravensworth, genast efter bröllopet kom till Vadstena och träffade bröderna. Dessa blev enligt diariet oerhört glada då de fick veta, att herr Henry ville skänka en plats och inkomster från ett gods till ett nytt birgittinskt kloster, som skulle grundas i England. Henry Ravensworth var en av kung Henrik IV:s närmsta män, en ridare från norra England som många gånger stridit vid kungens sida. Hans besök satte igång en lång process med flera turer, som först 1415 resulterade i att grundstenen till ett birgittinskt kloster lades i England. Detta kloster, Syon Abbey, blev så småningom ett av Englands rikaste och mest kulturproducerande.⁴⁸

När drottning Filippa för första gången träder fram tydligt i källmaterialet efter sitt bröllop är det vid ett besök i Vadstena kloster 1415. Det var också den första gången hon framträdde som ett aktivt handlande subjekt. Den elfte januari det året kom hon till Vadstena kloster. Besöket beskrevs i klostrets diarium:

Herrens år 1415. Fredagen under trettondagens oktav kom för andra gången drottningen, den lysande fru Filippa till Vadstena. På lördagen förevisades relikerna för henne i det lilla samtalsrummet i närvaro av alla bröder. Den följande söndagen, trettondagens oktav, återvände hon och bad att få bli upptagen som syster bland både systrar och bröder. Och hon upptogs med all vördnad, på samma sätt som den förra drottningen.⁴⁹

Vi har ingen uppgift om när drottningens första besök i klostret utspelade sig. Det kan knappast ha varit 1412, då kung Erik besökte klostret för första gången sedan hans mor dött. Han hade då gått till fots hela vägen från Skänninge, enligt Vadstena klostrets diarium, och med visst besvär utverkat tillstånd att få komma in i brödrakonventet tillsammans med ärkebiskopen i Lund.⁵⁰ Gottfrid Carlsson menar i sin artikel i *Svenskt biografiskt lexikon* att Filippa kan ha besökt Vadstena kloster i samband med en fest där 1408.⁵¹ Det skulle i så fall handla om en tilldragelse som firades där i mars då klostret fått rätt att meddela den så kallade Portiuncula-avlaten, som skulle ge klostret en än viktigare roll för människor som sökte sig dit för att få göra bot på detta vis.⁵² Man får nog nöja sig med att konstatera att drottning Margareta och kung Erik vid flera tillfällen besökte Vadstena och intresserade sig för klostret under perioden. Genom sin egen familj och lord FitzHugh hade Filippa ytterligare ett band till klostret även när hon inte besökte det själv.

Väsentligare är den vördnad och omsorg med vilken bröderna i Vadstena beskriver drottning Filippas andra besök där i januari 1415. Hon uppehöll sig tydligen i över en vecka i Vadstena. Att drottningen fick förrätta andakt inför relikerna i närvaro av alla bröderna var en särskild förmån, som markerade den betydelse besökaren hade. Denna typ av ceremonier var inte lättvindiga, och relikerna visades endast vid väldigt speciella tillfällen. Det bröderna inte skrivit är att drottning Filippas bror, som ett par år tidigare blivit kung över England under namnet Henrik V, lade grundstenen för Syon Abbey i England 22 februari samma år. Därefter tog han själv kontakt med Vadstena kloster och bad dem hjälpa till med utvecklingen av det nya birgittinska klostret. Det gjorde han inför sin kampanj mot Frankrike, då det berömda slaget vid Agincourt utspelade sig. Här manifesterades alltså banden mellan drottning Filippa och hennes hemland, där birgittinorden fick stor betydelse.⁵³

Drottningens besök beskrivs som om hon kom ensam dit, men hon färdades säkerligen med ett följe. På sitt sätt kan det också markera att hon nu hade blivit vuxen. Hon var ungefär 21 år gammal och handlade i egen regi. Vid samma tillfälle fördes en flicka vid namn Kristina in i klostret på drottningens begäran. Drottningen ville, som diariet uttrycker det, närvara vid tillfället. Det här bör ha varit drottningens och klostrets sätt att markera att ett särskilt band upprättats mellan dem, ett band som beseglades med denna

flicka.⁵⁴ Det fanns paralleller mellan Filippas sätt att knyta band till Vadstena och drottning Margaretas. Drottning Margareta hade blivit syster *ab extra* i Vadstena 1403 och några år senare såg hon till att Ingeborg Gerhardsdotter skänktes in vid 11 års ålder, ett brott mot klosterregeln.⁵⁵

I mars 1415, samtidigt som hennes bror började agera mer kraftfullt för att få igång skapandet av ett birgittinskt kloster i England, började drottningen framstå som en viktig aktör för birgittinorden. Det året ställde kung Sigismund, som var kusin med Erik av Pommern – hans mor och Ericks far var halvsyskon – ett brev till drottning Filippa där han tog alla kloster inom birgittinorden i sitt beskydd.⁵⁶ Skyddsbrevet utfärdades på Vadstena klostrets begäran men att det adresserades till drottningen är signifikant. Därefter var det under några år framför allt kung Erik som var engagerad i att försvara birgittinordens rättigheter i olika sammanhang.⁵⁷

Från och med 1419 började drottning Filippa själv korrespondera till stöd för Vadstena kloster. Samtidigt som kungen fortsatte att sända suppliker, blev drottningens roll mer framträdande. I ett utförligt brev till påven Martin V beskrev hon heliga Birgittas betydelse, inte minst för henne själv. Hon kallade där Birgitta för sitt skyddshelgon.⁵⁸ Samma år skrev hon i ärendet till kung Sigismund, den framtida kejsaren. Han hade alltså redan tidigare tillsammans med Erik agerat till förmån för birgittinorden men hon upprepade nu bönera.⁵⁹ Ibland förefaller kungen och

drottningen ha utfärdat brev i saken samtidigt, men var för sig. Möjligen var upplevelsen av det personliga engagemanget en viktig aspekt i sammanhanget. En hel del suppliker följde en konvention för sådana texter, men drottningen verkar ha lagt till uttryck som kan tolkas som personliga. Ina Friedlaender betecknar formuleringen i ett brev till påven i slutet av 1419, där Filippa uppgivit att "indulgensernas revokation betyder hennes och hennes rikens undergång" som "kvinnligt impulsivt".⁶⁰

Senare skulle det vara drottning Filipas stöd som beskrevs med tacksamhet av birgittinerna i Vadstena. När birgittinordens konstitution verkligen hotades 1422, efter att påven meddelat att orden måste upphöra med sin dubbelklosterkonstruktion, skrev drottningen bland annat till sin kungliga familj i England för att be om stöd. I Vadstena klostrets diarium noterades i sammanhanget: "Men i detta ärende handlade drottningen på ett mer framstående sätt än kungen vad gällde gåvor och utgifter."⁶¹ Den gåva som särskilt kan knytas till drottningen är den relik av heliga Birgitta som hon sände till påven 1419.⁶² Det förekom säkert andra. Den diplomatiska ansträngningen ledde till att påvens beslut återkallades 1423.⁶³ Frågan om dubbelkonvent skulle återigen aktualiseras 1428 och 1429, men också då ingrep kung Erik och drottning Filippa.

Även på andra sätt markerade drottning Filippa sitt särskilda intresse för Vadstena kloster. År 1421 gjorde hon en överenskommelse med bröderna och att en mässa skulle firas dagligen för kung Erik, henne

själv och hennes föräldrar. Senare lät hon uppföra ett altare dedicerat till sankta Anna mitt i klosterkyrkan, och detta blev också den plats där hon själv kom att begravas 1430.

Det är uppenbart att hennes tanke var att Vadstena kloster skulle bli hennes och makens mausoleum. Bland de gåvor hon skänkte klostret märks framför allt en stor skulptur föreställande Anna med Maria och Jesus (Anna själv tredje-motivet) och två guldkronor som hon och Erik burit när de gifte sig i Lund. Just kronorna kom inte till klostret förrän efter hennes död, men det verkar klart att det var hennes gåva. Kronorna kunde enligt hennes instruktioner antingen användas av birgittinerna för att finansiera förbättringar av det altare hon låtit instifta eller för framtida kröningar. Eventuellt hade Filippa tänkt sig att kronorna skulle finansiera en altartavla med sankta Anna vid altaret hon låtit uppföra. Filippa gjorde också fler stiftelser i Vadstena kloster på 1420-talet.⁶⁴

Drottningen som ställföreträdande regent på 1420-talet

Det finns inte många uppgifter om den självständiga drottningens kansli, men hon bör ha haft ett sådant. Hon hade hur som helst en kansler, Tomas Simonsson, som var i tjänst från 1423 till drottningens död 1430. Han hade gjort sin huvudsakliga kyrkliga karriär i Strängnäs stift, var domprost 1417–1429 och därefter biskop.⁶⁵

Under 1420-talet trädde Filippa tydligare in i sin roll som drottning. Det förekom

på flera håll i Europa att drottningar då de blivit vuxna kunde axla ansvaret som sina mäns ställföreträdare och medregenter. Det var fallet inte minst i komplicerade världsen, vilket Kalmarunionen var. En annan inflytelserik drottning som var nästan samtida med Filippa var Maria de Luna. Hon blev drottning över Aragonien 1396. Även om det finns betydande skillnader mellan henne och Filippa finns också likheter, som att hennes make gav henne betydande befogenheter att styra i hans frånvaro, särskilt över svårbemästrade delar av deras komplicerade domäner.⁶⁶

Filippa som Herman Wilhelm Bissen (1798–1868) tänkt sig henne.

Från 1420 fanns också en formell överenskommelse mellan drottning Filippa och hennes make Erik angående framtidens maktfördelning. De hade då varit gifta i fjorton år, men något barn hade de inte fått. Drottningens viktigaste roll var egentligen att föda barn, men det finns ingenting som tyder på att Filippa blev kritiserad för sin barnlöshet. I överenskommelsen gick hon med på att om hon skulle bli änka, skulle hennes makes släkting Bogislav från Pommern antas som tronarvinge. Även de närvarande (danska) rådsherrarna gick med på detta förslag, som bröt mot lagen som stipulerade valkungadöme i Danmark och Sverige. I gengäld skulle drottningen fungera som regent i sin mans ställe, om han inte kunde utföra sitt regentskap. Hon höjdes alltså upp till en medregent åt kungen.

Dessutom slöts avtal angående drottningens livgeding, det område hon skulle ha att leva av om hon blev änka. Ett tidigare avtal, nu förlorat, revs upp. I det hade av allt att döma drottningen varit anslagen områden i alla de tre rikena. I det nya avtalet skulle hon i stället få makten över och inkomsterna från ett mer avgränsat område helt beläget i Sverige. Det inkluderade Uppsala och Uppland, Södermanland, Västmanland och Närke med flera slott, bergslag och andra tillgångar.⁶⁷ Senare skulle kung Erik i en överenskommelse med hansestäderna, med vilka han låg i ständig fejd, nämna sin överenskommelse med drottning Filippa och ålägga alla som ingick överenskommelsen att stötta henne, om någon skulle hota hennes livgeding.⁶⁸

Under 1420-talet fungerade drottningen mycket riktigt som självständig aktör i hög utsträckning. Under perioder, exempelvis 1422, 1423–1425 och 1427–1428, fungerade hon som regent i sin mans ställe. Vid andra tillfällen fattade de gemensamma beslut. Drottningen ingick en fördelaktig överenskommelse om växlingskurs med Lübeck 1424. Hon ansvarade också för rustning av flottan under krig med fiender i Tyskland: 1426 förmådde hon det svenska riksrådet att skjuta till medel till en flotta som skulle sättas in mot Holstein.⁶⁹

I flera fall handlade hon självständigt i egna ärenden. Ett ärende som pågick under lång tid rörde ett arv hon fått efter Århusbiskopen Bo. Att hon hade egna resurser märktes också på hennes agerande i samband med att birgittinorden skulle försvaras. Som stöd i sitt arbete hade hon alltså sin egen kansler. Han var med henne på alla de viktiga möten hon ledde under perioden ca 1422–1430 och har då bland annat vidimerat handlingar.⁷⁰ Hon har haft ett eget sigill, som använts för att bekräfta överenskommelser och som finns bevarat på handlingen som utfärdades då hon accepterade sitt livgeding 1420.⁷¹

Ett fungerande kansli, ett eget sigill, makt och förmåga att sköta Kalmarunionens olika angelägenheter kan således knytas till drottning Filippas person. Efter att ha inlett sin självständiga bana i januari 1415, med besöket i Vadstena, och därefter klivit in i det offentliga som stöd åt samma kloster, kunde hon på 1420-talet fullt ut axla den roll som den medeltida *queenship*-institutionen erbjöd.

En lysande fru: Filippa som drottning

Strax före jul 1429 red drottning Filippa från Köpenhamn till Vadstena kloster för att fira jul. Det finns uppgifter om att hon träffade en del av det svenska riksrådet där. En av dem hon träffade var sin egen kansler Tomas Simonsson, som då blivit biskop i Strängnäs. Under trettonhelgen dog drottningen i Vadstena kloster. Det finns ingen klar uppgift om dödsorsaken, men Gottfrid Carlsson menar att hon bör ha blivit hastigt sjuk.⁷² Naturligtvis beskrevs också det oväntade dödsfallet i Vadstena diariet. Hon begravdes i klosterkyrkan dagen efter sin död, natten mellan den 5 och 6 januari.⁷³ Senare skulle hennes grav kallas drottningens kor eller kapell, och det var platsen där hon själv tidigare stiftat ett altare. Kung Erik lät snart efter hennes död skänka gåvor enligt hennes testamente till tre kyrkor: Vadstena, Strängnäs domkapitel och Vårfrukyrkan i Kalmar.

Efter hennes frånfalle blev det dags för eftermälet. Ett sådant formulerades i Engelbrektskrönikan:

Thär näst ephther mot julatidha
Drottninga Philippa wilde tha til Sverige rida.
Tha hon til Wadstena kom,
Thär do then ädla förstinna from /.../
Aldrig hon barn fik,
For än hon aff världen gik.⁷⁴

Senare skulle det stå klart att drottning Filippa fick ett gott eftermäle, men det fick inte hennes man. En del av materialet som skildrar deras liv och äktenskap är tendentiöst. Framför allt gäller det Engelbrekts-

krönikan. Den skrevs av allt att döma 1436–1438 av Johan Fredebern, som var biskop Tomas av Strängnäs skrivare.⁷⁵ I samband med upproret på 1430-talet hade biskopen och Fredebern vänt sig mot kung Erik, som sedan skildrades mycket negativt i krönikan. Motsatsen gällde drottningen.⁷⁶

Redan som barn hade Filippa naturligtvis formats till drottning eller åtminstone till kvinna inom den kungliga kretsen. Hennes uppfostran skedde i miljöer där kvinnor som Kate Waterton och andra skapade förutsättningar för detta. De bönböcker som kan knytas till Filippa kan ses som en del av denna fostran. Redan 1402, då hon blivit engelsk prinsessa, skapades en bild av en samtyckande blivande gemål som utsåg egna representanter i förhandlingarna om äktenskapet. Även om ingenting av detta kontrollerades av den unga flickan själv visar det en medvetenhet i formandet av en person som i vuxen ålder förväntades axla en specifik roll. Som inte minst utländsk forskning visar fanns verkligen en drottningroll att fylla i de europeiska monarkierna.

Om man skulle lyfta fram något som särskilt utmärker drottning Filippa så är det hennes nära band till Vadstena kloster. Ett sådant band hade även hennes svärmor drottning Margareta, som redan 1403 firade jul i Vadstena och därefter bad om att få bli *syster ab extra*. Margaretas hela ställning som drottning var dock unik på många sätt, eftersom hon i praktiken regerade Kalmarunionen med ganska hård hand. Hennes förhållande till klostret var inte utan konflikter.

Filippas drottningroll var på så vis mer konventionell, eftersom hon under hela sin levnad var underordnad två män – först sin far, därefter sin make. Det var inom ramen för den strukturen hon mejslade ut sin roll. Det utmärkande för Filippa var att birgittinorden föreföll vara hennes huvudsakliga religiösa fokus. Det särskilda förhållandet inleddes redan då hon gifte sig 1406, genom hennes följeslagare Henry FitzHugh av Ravensworths försorg, men blev sedan intensivt i egen regi efter 1415. Det bekräftas också av hur hennes besök skildrades i klostrets eget diarium. Hon fick en särställning, och platsen där hennes grav låg kallades därefter ibland drottningkoret.

Efter Filippas död markerades banden till Vadstena än tydligare. Kung Erik lät till hennes minne särskilt instifta en gudstjänststiftelse i stadskyrkan, Sankt Petri, där ett prästkollegium bestående av tio präster skulle förrätta gudstjänster till drottningens minne. De skulle ledas av kyrkoherden. Ett av deras åtaganden skulle vara att hålla mässor vid drottningens grav inne i klosterkyrkan. En liknande men mindre stiftelse ordnades i Kalmar stadskyrka. Strängnäs domkyrka blev också hägkommen. Stiftelsen i Vadstena kallades i samtiden ”en halv domkyrka.”⁷⁷

Drottningar som levde såväl före som efter Filippa spred sina gåvor över betydligt fler andliga institutioner. Hennes band till birgittinorden kan förklaras på flera sätt. En förklaring är att redan hennes egen familj, den engelska kungafamiljen, stöttade orden. Den blev därför en länk mellan hennes födelserike och Kalmarunionen. En

annan är att dess särskilda karaktär tilltalade henne. Heliga Birgittas starka fokus på kvinnliga helgon och kvinnlig helighet kan ha erbjudit Filippa möjligheten att finna sitt andliga hem i en för henne särskilt tilltalade miljö.

Ytterligare något som utmärkte henne var att hon inte verkar ha skaffat sig fiender. Andra drottningar som kan sägas vara knutna till Kalmarunionen, från drottning Blanka på 1300-talet till drottning Kristina vid slutet av 1400-talet och början av 1500-talet var inte alls lika oomtvistade. Drottning Blanka blev baktalad av tongivande kretsar i Sverige, medan drottning Kristina kom på kollisionskurs med sin egen man. Ett så odelat positivt eftermäle som det drottning Filippa kom att åtnjuta är ovanligt. Det är svårt att säkert veta hur det kan förklaras. Hennes begåvning som diplomat och regent kan ses som en förklaring, hennes hängivenhet till birgittinerna som en annan.

Den staty av drottning Filippa som presenterades i inledningen, den höviska unga damen med enhörningen, är bara en av de bilder man skulle kunna göra sig av denna drottning. En annan skulle vara den kraftfulla regent som efter ett drygt decennium av offentlig maktutövning ridit från Köpenhamn till Vadstena för att fira jul och hålla viktiga möten. En tredje skulle vara den resursstarka kvinnan som rustade en flotta mot Kalmarunionens fiender. En fjärde är en varmt religiös kvinna som slog vakt om Vadstena kloster och birgittinorden. Denna representant för den medeltida *queendom*-rollen är således mångfacetterad.

Noter

1. Erik av Pommerns och drottning Margaretas politik har bland annat behandlats i Vivian Etting, *Queen Margrete I (1353–1412) and the Founding of the Nordic Union*, *The Northern World*, 9, Leiden 2004, Eldbjørg Haug, *Margrete – den siste dronning i Sverreætten: Nordens fullmektige frue og rette husbonde*, Oslo 2000, Jens E. Olesen, "Erik af Pommern og Kalmarunionen. Regeringssystemets udformning 1389–1439", i Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.), *Danmark i senmiddelalderen*, Århus 1994. Personhistoriska porträtt av kung Erik och drottning Filippa har publicerats bland annat i *Svenskt biografiskt lexikon* (SBL): Gottfrid Carlsson, "Filippa", i SBL 1964–1966, Gottfrid Carlsson, "Erik av Pommern", i SBL 1953, Eldbjørg Haug, "Erik av Pommern", i Jon Gunnar Arntzen, red., *Norges konger og dronninger*, Oslo 2005, Jens E. Olesen, "Philipppa (1394–1430)", i *Danskt kvindebiografisk leksikon*, Köpenhamn.
2. Anna Nilsén, *The lady with the unicorn – a lady of her time*, Stockholm 2004.
3. Theresa Earenfight, *Queenship in medieval Europe*, Basingstoke 2013, s. 25.
4. Marie-Louise Flemberg, *Filippa: Engelsk prinsessa och nordisk unionsdrottning*, Stockholm 2014.
5. Eivor Martinus, *Barndrottningen Filippa och hennes värld*, Stockholm 2014.
6. Se Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre*, Lund 2007.
7. T.ex. Christina Carlsson Wetterberg, "Att biografiera en kvinnlig intellektuell", i Rosengren & Östling 2007.
8. Fr.a. Pauline Stafford, *Queen Emma and Queen Edith: Queenship and women's power in eleventh-century England*, Oxford 1997.
9. Theresa Earenfight, "Without the persona of the prince: kings, queens and the idea of monarchy in Late Medieval Europe", i *Gender & History* vol. 19, no 1, 2007.
10. Claes Gejrot, *Vadstenadiariet: latinsk text med översättning och kommentar*, Stockholm 1996. (Hädanefter även DV.)
11. Herman Schück, *Engelbrektskrönikan: tillkomsten och författaren*, Stockholm, 1994, Sven-Bertil Jansson, *Engelbrektskrönikan*. Redigering,

- inledning och kommentar, Stockholm 1994.
12. Göte Paulsson, *Annales Suecici medii aevi*. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven, Lund 1974.
 13. A. L. Brown & Henry Summerson, "Henry IV (1367–1413)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2004; online edition September 2010. Mary de Bohuns dödsdag bör ha varit 4 juli 1394, eftersom hennes minnesdag firades den dagen 1406.
 14. Paul Strohm, *England's empty throne. Usurpation and the language of legitimation, 1399–1422*, New Haven & London 1998.
 15. Diplomatarium Danicum (hädanefter DD) nr 14020314001, DD nr 14020514001.
 16. Kungliga biblioteket, Köpenhamn: Ms Thott 517 40. Tillverkad i England på 1370-talet. Boken innehåller bönder till de tre medeltida helgonen Maria, Margareta och Magdalena. Ms Thott 547 40. Tillverkad i England på 1370-talet. Bönbok på latin med illustrationer. Om bönböckerna från familjen de Bohun se Lucy Freeman Sandler, *The Lichtenthal Psalter and the manuscript patronage of the Bohun family*, London 2004, s. 151–152.
 17. Berglund, Louise, "Queen Philippa and Vadstena Abbey. Royal Communication on a Medieval Media Platform", i Mats Jönsson & Patrik Lundell (red.), *Media and Monarchy in Sweden*, Göteborg 2009.
 18. Catherine Sanok, *Her Life Historical: Exemplarity and Female Saints' Lives in Late Medieval England*, Philadelphia 2007. Här förklaras hur framför allt de senantika eller tidigmedeltida kvinnohelgonen som Margareta, Cecilia, Katarina av Alexandria och Agnes fick stort genomslag i England under senmedeltiden. Detta gällde också Sverige, inte minst av bevarade senmedeltida kyrkmålningar att döma.
 19. KB Thott 517:4, *Legender*. Fol. 1 r., 10 v., 22 v.
 20. Joyce Coleman, "Philippa of Lancaster, Queen of Portugal – and patron of the Gower translations?", i Bullon-Fernandez, Maria. (red.), *England and Iberia in the Middle Ages, 12th–15th century: Cultural, literary and political exchanges*, Basingstoke 2007, s. 141–142.
 21. Om ritualens betydelse se t.ex. Thomas Småberg, "Rituals of Greeting and Farewell: Reflections on a Visit to the Royal Court of Norway in 1302", i *Collegium Medievale* 2012, och där anförd litteratur.
 22. Strohm 1998.
 23. DD nr 14061026001.
 24. Diplomatarium Norvegicum (hädanefter DN) nr 697, 8 augusti 1406. Även upptaget i DD: Danmarks Riges Breve, 4. Række, bind 10, nr 455: 8 augusti 1406, originalet i *Public Record Office*.
 25. Herman Bengtsson, *Den höviska kulturen i Norden*, Stockholm 1999, s. 52–58 et passim, Lars Kjær & A. J. Watson, "Feasts and gifts: sharing food in the Middle Ages", i *Journal of Medieval History* 37:1 2011, och Lars Kjær, "Food, drink and ritualized communication in the household of Eleanor de Montfort, February to August 1265", i *Journal of Medieval History* 37:1 2011.
 26. DD nr 398, 8 juli 1406, utfärdat av Henrik IV på Hertfords borg. Namnet uppges i brevet som 'nostre treschier cousin Richard Deverwyke', och det handlar om sonen till Edmund av Langley, förste hertigen av York, som var son till kung Edward III och därmed bror till Johan av Gent, Henrik IVs far. Se G. L. Harriss, "Richard, earl of Cambridge (1385–1415)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edition May 2012, som uppger att det är denne Rikard som följer med Filipa till Norden.
 27. A. C. Reeves, "Fitzhugh, Henry, third Baron Fitzhugh (1363?–1425)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edition, January 2008. DD nr 14060726001.
 28. DN 720, 25 januari 1408 (Westminster).
 29. Sven-Bertil Jansson, *Engelbrektskrönikan. Redigering, inledning och kommentar*, Stockholm 1994, s. 30–32.
 30. Carlsson 1964–66, s. 25. Frågan behandlas mer utförligt av Flemberg 2014, s. 120–122.
 31. Gottfrid Carlsson, "Problem kring Abraham Brodersson", i *Historisk tidskrift* 1962, s. 447.
 32. Lars-Olof Larsson, *Kalmarunionens tid från drottning Margareta till Kristian II* (Stockholm 1997) s. 95.
 33. Svenskt diplomatariums huvudkartotek (hädanefter SDHK) 18320, 28 april 1414.

34. *Magnus Erikssons landslag*, i svensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén (hädanefter MELL), Lund 1962, Konungsbalken, X kap.
35. MELL, Konungsbalken V kap.7 §.
36. I sammanhanget kan det noteras att den dåvarande kungens mor, Ingeborg (1301–1361), ännu levde då landslagen kom till. Ingeborg hade haft stort inflytande över riksstyret som änka och därför var lagstiftarna säkert väl medvetna om att drottningar, såväl gifta som änkor, mycket väl kunde prägla det politiska livet. Se Michael Nordberg, *1 kung Magnus tid. Norden under kung Magnus Eriksson 1317–1374*, Stockholm 1995, s. 31–41.
37. Stafford 1997.
38. Janet Nelson, "Medieval Queenship", i Linda E. Mitchell, ed., *Women in Medieval Western European Culture*, New York & London 1999, s. 179.
39. Stafford 1997.
40. Helen E. Maurer, *Margaret of Anjou: queenship and power in late medieval England*, Woodbridge 2003.
41. John Carmi Parsons (red.), *Medieval queenship*, Stroud 1998.
42. Steinar Imsen, "Late medieval Scandinavian queenship", i Anne Duggan, red., *Queens and queenship in medieval Europe. Proceedings from a conference held at King's College, London, April 1995*, Woodbridge & Rochester 1997.
43. Mikkel Leth Jespersen, "Dronning Christine og kong Hans: len, magt og fromhed i dansk senmiddelalder", i (dansk) *Historisk tidsskrift* 2006:1, s. 10–32.
44. Nuria Silleras-Fernandez, *Power, Piety and Patronage in Late Medieval Queenship. Maria de Luna. The New Middle Ages series*, New York 2008.
45. Jacobsen "Køn og magt i dansk senmiddelalder", i Agnes S. Árnorsdóttir, Per Ingesman & Bjørn Poulsen (red.), *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus 2007, s. 152.
46. Jacobsen 2007.
47. Earenfight 2007.
48. Tore Nyberg, Birgittinische klostergründungen des Mittelalters, Lund 1965, s. 69–77.
49. Gejrot 1996, s. 145 (DV 238, 11 januari 1415).
50. Gejrot 1996, s. 137, (DV 221, 17 maj 1412). Besöket skedde dagen före Erik den heliges fest.
51. Carlsson 1964–66.
52. Gejrot 1996, s. 112–113, DV 160 med kommentar.
53. Neil Beckett, *Sheen Charterhouse from its foundation to its dissolution* (Magdalen College, Oxford, deposited thesis), Oxford 1992, s. 16.
54. Se Catharina Andersson, *Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska sambället från 1300-talets mitt*, Göteborg 2006.
55. Gejrot 1996, s. 117 (DV 169, 28 augusti 1408)
56. Ina Friedlaender, "Supplikerna från Vadstena kloster och dess gynnare 1416–1419", i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1963, s. 118, n. 1.
57. Friedlaender 1963, s. 91–121.
58. SDHK 2606, 27 mars 1419.
59. SDHK 2659, 7 juli 1419.
60. Friedlaender 1963, s. 127.
61. DV 333, 17 juni 1422. Brev från Filippa i ärendet finns i avskrift i Vadstena klostrets kopiebok: RA A 20, fol. 116v–117r, 155 r–v, 160 r–v. Filippas bror Henrik V dog 21 augusti 1422, och hans son blev kung under namnet Henrik VI, endast nio månader gammal. Riket styrdes av en förmyndarregering under ledning av den nya kungens farbröder.
62. Friedlaender 1963, s. 125.
63. Hans Cnattingius, *Studies in the Order of St Bridget of Sweden. I. The Crisis in the 1420's*, Stockholm 1963.
64. Berglund 2009, s. 21–32.
65. Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsende och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, Stockholm 1976, s. 216–222. Magnus Collmar, *Strängnäs stifts berdaminne. Del 1, Medeltiden*, Nyköping 1977, s. 74.
66. Silleras-Fernandez 2008.
67. SDHK nr. 19512, utfärdad 30 juni 1420 av drottning Filippa, på Lollands 'albuc'. Motsvarande brev utfärdad av kung Erik finns också bevarat.
68. DD nr 14230615001.
69. SDHK 20353, 8 oktober 1424 (avtalet med Lübeck), SDHK 20669, 28 april 1426 (om rustning av skepp).

70. Till exempel SDHK 20766, 17 november 1426, SDHK 20770, 27 november 1426. Vid båda tillfällena uppehöll sig drottningen med följe i Danmark.
71. SDHK 19512, 30 juni 1420, utfärdat på svenska i Lollands albue.
72. Carlsson 1964–1966.
73. Gejrot, Claes, *Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentar (DV)*, Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1996, s. 197. 6/1 1430.
74. Jansson 1994, s. 42.
75. Herman Schück, *Engelbrektskrönikan. Tillkomsten och författaren*. Kungliga Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien. Historiska serien 22. Stockholm 1994.
76. Se till exempel Jansson 1994, s. 41.
77. Carlsson 1964–1966.

Verklighetens Nora: Mia Leche Löfgren och hennes skilsmässoberättelse

Av Helena Bergman

Mia Leche Löfgren (1878–1966) var en på sin tid respekterad journalist och författare som gjorde något så ovanligt som att skilja sig redan under det tidiga 1900-talet. Skilsmässan var en så kallade ”cause célèbre” i en tid då familjeuppbrott hörde till undantagen och då alla inblandade parter – det fanns även en ny man med i bilden – var välkända Stockholmsprofiler. I sin självbiografiska bok *Upplevt* berättade Mia Leche Löfgren ett halvt sekel senare om hur stora delar av det borgerliga Stockholm vände henne ryggen i samband med skilsmässan. Hon mindes skammen då gamla vänner vägrade hälsa på henne när de såg henne på gatan. Men också triumfen då samma personer närmade sig henne med stor inställsamhet ett tiotal år senare, då hennes nye make Eliel Löfgren först blev justitie-minister och senare utrikesminister.¹

Den här artikeln presenterar Mia Leche Löfgrens liv och självbiografiska författar-

skap mot en fond av Sverige i förändring. I dag är Leche Löfgren inte lika välkänd som andra samtida författare, men under sin levnad var hon välbekant för allmänheten som en samhällsengagerad skribent och föredragshållare.

Mia Leche Löfgren fungerar som ett fönster mot det gångna seklets kulturella, sociala och politiska processer med bäring på kvinnors liv. Hon föddes 1878 i en tid då kvinnor ännu var juridiskt, ekonomiskt och politiskt underordnade män och dog 87 år gammal mitt i det formellt jämställda och politiskt radikala 1960-talet. Hennes liv kan sägas personifiera många av de förändringar som framväxten av det moderna Sverige innebar, med kvinnors ökade rättigheter inom en rad samhällssfärer. Under hennes levnad ändrades även normer och attityder i samhället rörande förhållandet mellan könen, sexualitet och familjeliv. Frågan om hur dessa samhällsförändring-

ar och förskjutningarna i synen på genusrelationer och familjeliv kunde gestaltas på individuell nivå är den övergripande frågan för artikeln. Utgångspunkten tas i Mia Leche Löfgrens självbiografiska memoarböcker i sex band, som publicerades mellan 1934 och 1962, samt i hennes omfattande personarkiv, vilket förvaras på Kungliga biblioteket.²

Genom en kontextualiserande analys av Mia Leche Löfgrens liv och självbiografiska skrivande ger jag konkretion åt hur genus- och familjerelationerna omförhandlades under 1900-talet och hur en enskild individ levde, berättade och förstod sitt liv i relation till det omgivande samhället.

Ett särskilt fokus ligger på Mia Leche Löfgrens familjeliv och den skilsmässa hon genomgick som ung kvinna vid 1900-talets början. Den fick en central plats i hennes självbiografiska skrivande. Så som äktenskapslagstiftningen såg ut vid tidpunkten för hennes skilsmässa fick nämligen Mia Leche Löfgren avstå vårdnaden om sina barn i samband med skilsmässouppgörelsen, eftersom det var hon som orsakat äktenskapets sammanbrott. På grund av en eskalerande konflikt med den före detta maken avskars hon dessutom från möjligheten att ens umgås med dem. Likt Henrik Ibsens romangestalt Nora var alltså det pris som hon måste betala för att lämna ett i hennes ögon förkvävande äktenskap att hon tvingades ge upp sina barn. Denna stora livssorg fungerar som replipunkt i hennes självbiografier, vari hon skildrar sina professionella och privata vägval och funderingar på ett emellanåt öppenhjär-

Mia Leche Löfgren var en välkänd författare i sin samtid. Bildkälla: SBL

tigt sätt. Samtidigt ska det komma ihåg att självbiografierna är alla nedtecknade i ett efterhandsperspektiv och flera decennier efter det att händelserna utspelade sig. Leche Löfgrens första självbiografiska bok *Våra föräldrars värld* kom 1934 då hon var dryga 50 år och den sista *Bokslut* 1962, vilket innebar att hon var över 80 år. Skilsmässan står särskilt i fokus för boken *Upplevt* från 1960. Mycket hade hänt i samhället under Mia Leche Löfgrens levnad och förutsättningarna för att berätta om familjeuppbyggande hade delvis förändrats.

Denna spänning mellan berättelsens då och berättelsens nu, mellan berättelsens tid och berättarens tid, är kännetecknande för självbiografien som genre.³ Det själv-

biografiska skrivandet och de livsval som tecknas måste därmed kontextualiseras och ses utifrån tidsmässigt dubbla sammanhang. Handlingar och beteenden som var normbrytande då det begav sig kunde med tiden ha normaliserats, och tvärtom kunde annat som var helt följdriktigt *då* framstå som obegripligt utifrån en senare tids normsystem.⁴

Den skilsmässa som i ett framlängesperspektiv hade uppfattats som högst kontroversiellt, hade när hon i ett efterhandsperspektiv tog till pennan förlorat en del av sina omoraliska konnotationer. Men trots att samhällsmoral och sympatier kom att förskjutas under Mia Leche Löfgrens levnad fanns det ämnen som var fortsatt brännande. Även mot slutet av sin levnad kände Leche Löfgren ett starkt behov av att förklara för omgivningen hur det kom sig att hon som ung kvinna hade lämnat sin första make trots att hon var väl medveten om att hon därmed riskerade förlora vårdnaden om sina två små barn. En kvinna behövde under 1900-talets senare halva inte skämmas över beslutet att bryta upp från ett äktenskap, men stigmat över att ha lämnat sina barn fanns fortfarande kvar.

Nya föreställningar om intimitet och familjeliv

Historiker och sociologer brukar karaktärisera 1900-talet som en period med mycket snabba och genomgripande förändringar på privat- och familjelivets arena.⁵ Under det förra seklet kom attityder och värderingar att förändras på djupet, något som

bland annat yttrade sig i kvinnors ökade autonomi, en ny syn på barn och familjeliv samt friare normer kring sexualitet. För att tala med sociologer som Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim och Anthony Giddens är det möjligt att hävda att individer under 1900-talet befriats från tidigare århundradens normalföreställningar om hur livet ska levas. Sådant som sex utanför äktenskapet, utomäktenskapliga barn, skilsmässor, samboförhållanden och även samkönad kärlek kom över seklets lopp att avstigmatiseras och normaliseras. Dessa förändringar brukar ses i ljuset av övergripande samhällsprocesser som handlar om att det institutionella greppet om individer försvagats – en så kallad individualiseringsprocess.⁶ En aspekt av dessa förändringar är att uppfattningen om familj och nära relationer förskjutits från att vila på formella band till att sätta relationernas innerlighet i centrum. Sociologen Lynn Jamieson beskriver utvecklingen under 1900-talet som en rörelse mot en intimitet som bygger på förmågan att kommunicera och dela med sig av sina inre tankar och känslor.⁷

Denna utveckling mot innerliga relationer och en så kallad kommunicerande intimitet ligger även i linje med utveckling under 1900-talet av att i offentligheten tala mer öppet om privata frågor, om känslor och själsliv, i självbiografier, intervjuer och hemma-hos-reportage.⁸ Drivkraften att i olika sammanhang berätta om sig själv kan förstås både som ett inre behov och ett svar på yttre krav om att visa på självinsikt och vara öppen om vem man är.⁹ Det

är möjligt att tolka Mia Leche Löfgrens självbiografiska projekt och hennes starka behov av att för omvärlden och eftervärlden berätta om och motivera sina livsval på detta sätt. Samtidigt har feministiska forskare pekat på att kvinnors självberättelser och självbiografier måste analyseras på ett genuskänsligt sätt, i ljuset av att kvinnliga författare genom historien tvingats hantera de genuskonventioner de var omgivna av på ett annat sätt än manliga författare.¹⁰

När Mia Leche Löfgren beskrev sitt liv och hur hon genom sin skilsmässa också förlorade vårdnaden om sina barn, så gjorde hon det mot fonden av en samhällelig förståelse av kvinnlighet som starkt kopplad till identiteten som hustru

Mia Leche Löfgren som ung. Okänd fotograf.

och mor. Ett sätt att förhålla sig till den reella förlusten av barnen kunde vara att låta moderskärleken utgöra ett centralt tema i självbiografierna. Min analys är inspirerad av forskningstraditionen om den så kallade nya biografien, som tar utgångspunkt i inställningen att identiteter och jagframställningar är socialt och historiskt konstruerade. För att tala med den amerikanska historikern Jo Burr Margadant så analyserar jag således Mia Leche Löfgrens självbiografiska beskrivningar och de sätt som hon iscensätter sig själv i ljuset av vad som möjligt för kvinnor att säga, göra och känna i de givna sammanhang som de ingick i och hur detta förändrades över tid.¹¹

Uppväxt, skolgång och yrkesval

Decennierna kring sekelskiftet 1900, som utgjorde Mia Leche Löfgrens barndom och ungdomstid, brukar beskrivas som en brytningsperiod avseende kvinnors villkor i Sverige. På samma gång rådde ett traditionellt könskomplementärt tänkande, där kvinnor i första hand sågs som hustrur och mödrar, och nyare idéer om kvinnors självständighet och emancipation. Diskussioner pågick om vilka förhållanden som skulle råda mellan könen inom olika samhällssfärer. Först något senare under 1900-talet skulle en rad reformer genomföras: allmän rösträtt också för kvinnor, en ny giftermålsbalk som jämställde män och kvinnor i äktenskapet och inom utbildnings- och arbetsmarknadssektorn avskaffades tidigare skrankor som hade utestängt flickor från statliga läroverk och

kvinnor från högre tjänster inom offentlig sektor. Det var denna tid, där nytt ställdes mot gammalt men några konkreta genuspolitiska reformer ännu inte genomförts, som var Mia Leche Löfgrens uppväxttid. I sina självbiografier framhåller Mia Leche Löfgren att hon först som vuxen hade mod nog att bryta med traditionella mönster. Barndomen och ungdomstiden beskriver hon i stället som en period av aningslös insocialisering i en förutbestämd kvinnoroll.

Mia Leche Löfgren föddes år 1878 in i en akademisk och borgerlig Stockholmsfamilj. Fadern Wilhelm Leche var professor i zoologi och en av Stockholms högskolas tidiga rektorer. Denne högaktade hon genom hela livet och hennes första självbiografiska bok handlade i stor utsträckning om honom och hans insatser som forskare och folkupplysare.¹² Mia Leche Löfgren beskrev sin far som en brilliant "undantagsmänniska", och hon beundrade hans frisinne, oräddhet och kvickhet. Att Wilhelm Leche som forskare var anhängare av rashygieniska teorier och under 1910-talet var ordförande för föreningen Svenska sällskapet för rashygien var något som Mia Leche Löfgren talade öppet om i självbiografien *Mina föräldrars värld* från 1934 men som hon tonade ned i de titlar som hon publicerade efter andra världskriget.

Hennes relation med den tyskfödda modern Minchen Sager var mer komplicerad. Mia Leche Löfgren betraktade sin mor som en färglös och oinspirerande "vardagsmänniska" även om hon var kärleksfull och snäll. Moderns dygder – huslighet, sparsamhet och ordningssinne –

fann hon inte särskilt intressanta.¹³ Några feministiska analyser av föräldrahemmet gjorde inte Mia Leche Löfgren i sina självbiografier, och hon reflekterade inte heller explicit kring de könsnormer och -praktiker som definierade föräldrarnas handlingsutrymme. Däremot var hon i sina tillbakablickar mycket medveten om hur kringskuren hon själv varit av könskomplementära föreställningar om kvinnlighet.

Trots att fadern var professor och progressiv till sin läggning var det till exempel inte aktuellt att hon skulle ta studenten eller studera vidare vid universitetet. Hon anmärker i sina självbiografier själv på den brist på planmässighet som rådde i fråga om flickors utbildning och yrkesliv vid tiden kring sekelskiftet 1900.

Att ta studenten var mycket ovanligt och ansågs kräva en speciell läsbegåvning. Skulle man på egen hand, utan examina staka ut planer för en framtida verksamhet så fanns det inte mycket att välja på. Det övervägande flertalet hade ingenting annat än äktenskapet att haka fast sina förhoppningar vid.¹⁴

Likt många andra kvinnor ur hennes klass och generation var den unga Mia Leche Löfgren i första hand inställd på att gifta sig och bilda familj, och hon gjorde därför aldrig något aktivt yrkesval. Samtidigt fanns det i hennes barndomsmiljö exempel på att det var möjligt också för kvinnor att skaffa sig ett självständigt liv och egen karriär. Lärarkåren på Whit-

lockska skolan i Stockholm där hon gick var genomgående kvinnlig och här fanns många färgstarka gestalter, och påfallande många var därtill aktiva kvinnoaktiviteter. Skolans föreståndare Anna Whitlock var en av de ledande i den kvinnliga rösträttsrörelsens huvudorganisation *Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt*. Mia Leche Löfgrens mest älskade lärare var författarinnan och samhällsdebattören Ellen Key. Dessa framstående kvinnor hade dock det gemensamt att de var ogifta. De hade avstått från äktenskap och familj för att kunna utvecklas som yrkeskvinnor.

Bland klasskamraterna fanns emellertid flera vänner med yrkesverksamma mödrar. Mia Leche Löfgrens närmaste väninna Vera Branting (senare von Kraemer) var dotter till journalisten Anna Branting, och en annan kamrat var dotter till matematikern Sonja Kovalevsky. De professionellt verksamma mödrarna i den övre medelklassen var kanske inte många, men de fanns.¹⁵

Mia Leche Löfgrens egna yrkesliv började på ett närmast slumpartat vis och var hela tiden något som hon utövade parallellt med rollen som hemmadotter och senare som maka och mor. Ett av hennes första professionella uppdrag var en översättning från tyska till svenska initierad av hennes före detta lärarinna Ellen Key. Därefter följde några recensioner och kortare artiklar och över åren blev hennes kontakter med förlagshusen och tidningsredaktionerna allt mer formaliserade och omfattande. Med tiden utvecklade hon en identitet och självbild som journalist och

Interiör från Whitlockska skolan på Eriksbergsgatan 8 B. Till höger vid bordet sitter Anna Whitlock. Bildkälla: Stockholm stadsmuseum, Stockholmskällan C2235

författare. Under sin levnad var hon en regelbunden medarbetare och litteraturkritiker i tidskriften *Idun* och i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Hon författade ett stort antal fristående artiklar på samhällsrelaterade ämnen samt böcker av icke-fiktiv karaktär, primärt biografier samt historiker över föreningar och samhällsorgan. Hon använde i stor utsträckning det egna livet som avstamp för sina böcker: utöver de sex självbiografiska titlarna kan till exempel nämnas att hennes första bok var en levnadsteckning över lärarinnan Ellen Key.¹⁶

Hennes djupa personliga engagemang i fredsarbetet, flyktinghjälpen och den antinazistiska kampen var synligt i såväl hennes självbiografier som i till exempel biografien över den tyske mottagaren av Nobels fredspris Carl von Ossietzky.¹⁷

Under det tidiga 1900-talet när Mia Leche Löfgren gjorde sitt inträde på ar-

betsmarknaden var journalistiken ännu ett manligt präglat fält. De kvinnliga journalisterna var fortfarande få och deras verksamhetsfält mer begränsat.¹⁸ Mia Leche Löfgren berättar till exempel att när det gällde recensentuppdrag fick hon ta hand om det som blev över efter det att hennes manlige kollega valt vilka böcker och pjäser denne ville skriva om.¹⁹ Men även om de kvinnliga journalisternas utrymme var mer kringskuret än de manligas, så fanns det sidor av det publicistiska arbetsområdet som attraherade kvinnliga yrkesutövare, och antalet kvinnliga skribenter ökade stadigt. Till skillnad från många andra professioner ställdes vid denna tid inte krav på formella examina inom journalistyrket. Här fanns en öppning för de kvinnor från medelklassen som i likhet med Mia Leche Löfgren var belästa och dugliga men som saknade akademisk utbildning. Därtill passade arbetsvillkoren bra för de familjekvinnor som bara hade möjlighet till deltidarbete på udda timmar. Mia Leche Löfgren mindes hur hon i början av sin karriär författade artiklar och essäer på kvällar och nätter efter det att hushållsysslor var avklarade och barnen somnat.²⁰

Efter en trevande början kom Mia Leche Löfgren således att bli en väletablerad skribent och folkupplysare med en självständig och lång yrkeskarriär. Samtidigt ska det framhållas att hon alltid också vårdade sin identitet som maka och mor. Efter uppbrottet från den förste maken gifte hon om sig med Eliel Löfgren som under 1910- och 1920-talet hade högt uppsatta

politiska poster vilka innebar stora krav på hustruns representationsinsatser. Särskilt åren som utrikesministerhustru och värdinna i Utrikesministerhotellet mindes hon i efterskott som intensiva och tidskrävande.²¹

Mia Leche Löfgren var heller aldrig beroende av sitt författarskap för sin försörjning utan tillhörde, som det stod i hennes nekrolog, den "högt bildade, ekonomiskt oberoende, ständigt vakna kader som disponerade sin tid och sina krafter utan att vara bunden vid hemsysslor, kontorsstolar och lönegrader."²² Men även om hon hade mer gynnsamma ekonomiska förutsättningar än de flesta, fanns det paralleller mellan hennes försök att förena yrkesarbete och familjeliv, med det liv som många andra kvinnor levde. Balansakten mellan självständighet och familjeansvar löper

Ellen Key var en av Mia Leche Löfgrens mest beundrade lärarinnor. Bildkälla: Stockholm stadsmuseum, Stockholmskällan D853

som en röd tråd genom 1900-talets offentliga diskussioner om kvinnors villkor. Mia Leche Löfgren fick personligen erfara att det inte var någon lätt sak för en kvinna att under det tidiga 1900-talet förena sina olika roller – och att den som gick sin egen väg emellanåt fick betala ett högt pris.

Separationens höga pris

När Mia Leche Löfgren valde att bryta upp ur sitt första äktenskap redan under det tidiga 1900-talet gjorde hon något mycket ovanligt. Hon hade gift sig med juristen och kamreren Fredrik von Friesen år 1900, då hon var i 20-årsåldern, och fick två barn med honom (Bertil von Friesen född 1901; Anna-Lisa von Friesen född 1903).²³ Ganska omgående kom hon emellertid att ifrågasätta riktigheten i sitt livsval. Hon kände besvikelse över hennes och makens ”andliga samlif”, och menade sig därtill vara förhindrad att utvecklas som en vuxen individ med egna intressen och ambitioner.²⁴

Enligt självbiografierna hade beslutet att över huvud taget gifta sig präglats av samma planlöshet och passivitet som rädde rörande hennes studier och yrkesval. När hon i efterhand såg tillbaka på sitt liv menade hon därmed att ”den orätt jag gjort honom [inte låg] i att jag skildes från honom utan i att jag någonsin gift mig med honom.”²⁵ När sedan Mia Leche Löfgrens vänskapsrelation med advokaten och politikern Eliel Löfgren intensifierades och övergick i en ömsesidig förälskelse blev hennes situation än mer ohållbar. Ur

det efterhandsperspektiv som självbiografierna ger, framhåller Mia Leche Löfgren att det slutliga beslutet att bryta upp var oundvikligt, trots de tragiska konsekvenser som skilsmässan ledde till. I sitt andra äktenskap fick hon utveckla sin personlighet och relationen med den nye maken Eliel Löfgren präglades enligt såväl hennes som sonen Bertil von Friesens självbiografier av just den respekt och kamratskap som hon tidigare ansåg sig sakna.²⁶

Under det tidiga 1900-talet, när Mia Leche Löfgren övervägde huruvida hon skulle lämna sin man eller inte, hade nya idéer om individuella rättigheter i äk-

Eliel Löfgren blev Mia Leche Löfgrens andra make. Foto Henry B. Goodwin. Bildkälla: SBL

tenskapet för män och kvinnor samt om makarnas rätt att fritt fatta beslut om en eventuell skilsmässa börjat diskuteras allt oftare. Argumenten handlade oftast om att bevara äktenskapet som institution genom att reformera och modernisera det, bland annat genom att göra makarna till jämställda parter. Men det fanns också andra mer visonära idéer om kärlek och samliv. Mia Leche Löfgrens tidigare lärarinna Ellen Key var en av dem som tog till orda för att propagera för en moral som inte utgick ifrån huruvida parterna var gifta, utan från uppriktigheten och engagemanget i relationen. Enligt en sådan ny moral måste man i konsekvensens namn tillåta makar att gå skilda vägar då de inte längre kunde leva tillsammans i samförstånd. I sin inflytelserika bok *Barnets århundrade* hävdade Ellen Key att skilsmässa även kunde vara rätt då det fanns barn med i bilden, för ”den far eller mor, hvilken endast af tvång hålles kvar hos sina barn, ha barnen ingen stor skada af att förlora.”²⁷

Ellen Keys ord om kärlek, frihet och en ny form av ansvarsmoral gjorde intryck på den unga Mia Leche Löfgren, och i sin självbiografi minns hon hur hon förde en inre dialog med Keys texter, och hur hon å ena sidan inspirerades av dem och hur hon å den andra fann dem verklighetsfrämmande:

[D]et fanns ögonblick, skam till sägandes, tillfällen då jag, med en förebrående sidoblick på Ellen Key, tänkte att det i vissa fall kan vara bäst att bedraga sin man och ha sin kärlek i löndom. Långt kom jag dock inte

med de tankarna, ty vad skulle det då ha blivit av mig som människa och hur länge skulle jag ha fått behålla den jag älskade?²⁸

Det stora dilemma som Mia Leche Löfgren stod inför var att om hon lämnade sin man så måste hon också kalkylera med risken att förlora vårdnaden om sina barn. Förutom att gifta män vid denna tid hade en dominerande familjerättslig ställning – och gifta faders rättigheter och skyldigheter därmed var överordnade mödrars – dikterade dessutom reglerna kring skilsmässa att den make som orsakat äktenskaps sammanbrott förverkade sin rätt till barnen.²⁹ Givet samtidens genuskodade föräldraskap, där mödrar generellt var den av makarna som hade det dagliga ansvaret och närmaste relationen till barn, innebar den juridiska situationen att det i praktiken var mycket svårt för kvinnor att ta initiativet till en skilsmässa.

Denna orättvisa hade redan vid sekelskiftet 1900 diskuterats i decennier. Välkänd är Henrik Ibsens skilsmässodrama *Ett dockhem* från 1879 vilket initierade en öppen samhällsdebatt om kvinnors möjlighet att bryta upp från förtryckande äktenskap.³⁰ I dramat lösgör sig Nora från sin roll som dockhustru, och ett äktenskap där mannen aldrig behandlat henne som en vuxen person och egen individ. Det oerhörda pris som Nora betalar för sin frihet är emellertid att hon tvingas avstå från sina barn i enlighet med tidens äktenskaps- och skilsmässolagstiftning som inte gav vårdnaden om barnen till en kvinna som övergav sin make.

Av denna anledning ansåg såväl kons-konservativa tänkare som August Strindberg, som många radikala kvinno-saks-kvinnor att Ibsens drama saknade relevans på verkligheten. Den svenska dramaturgen Alfhild Agrells feministiska äktenskaps-drama *Räddad* från 1882 hade ett betydligt mer resignerat budskap. Agrell som var mycket spelad och uppmärksammad på sin tid, lät hustrun i sitt drama ge upp sina drömmar om frigörelse när hon kom till insikt om att hon skulle förlora sitt barn om hon lämnade maken.³¹

Skilsmässor förekom

Vad reglerna dikterade och hur praktiken såg ut var dock inte alltid detsamma. I sin omedelbara närhet kände Mia Leche Löfgren till åtminstone ett exempel på en kvinna som fått vårdnaden om sina barn efter skilsmässa. Hennes barndomskamrat Vera Branting (von Kraemer) hade växt upp med sin fränskilda mor och nya styvfar Hjalmar Branting.³²

Och detta var inte unikt. Historikern Marja Taussi Sjöberg pekar i sin undersökning av skilsmässodomar från 1800-talets Norrland på att kvinnor oftare än män tilldömdes vårdnaden om barn trots den patriarkala lagstiftningen. I viss utsträckning berodde detta på att kvinnor mer sällan än män ansågs vara skyldiga till skilsmässor. Men därutöver visar Taussi Sjöberg att det var ovanligt med vårdnadstvister. Om båda makarna var överens kunde det därför hända att modern fick vårdnaden om barnen även i

de fall som det var hon som orsakat skilsmässan.³³

I Mia Leches Löfgren fall gick dock maken bara ytterst motvilligt med på skilsmässa och han insisterade på att i så fall få vårdnaden om barnen. När Mia Leche Löfgren valde att bryta upp från sitt äktenskap 1908 var hon därmed väl medveten om konsekvenserna.

I enlighet med tidens sed gjorde hon en så kallad "Köpenhamnsresa" och tog tåget till den närmsta utländska huvudstaden varifrån hon skickade ett brev hem till Sverige och deklarerade att hon övergivit hemmet och inte hade för avsikt att återvända. Så kallat egenvilligt förlöpande, när den ena maken försvann eller övergav familjen, var nämligen en accepterad skilsmässogrund. Därefter kunde skilsmässoprocessen sättas igång och inom några månader erhöll makarna äktenskapsskillnad och den före detta mannen vårdnaden om barnen.³⁴

Under 1900-talets första årtionde var en skilsmässa alltid något anmärkningsvärt, eftersom den samhälleliga skilsmässosofrekvensen var låg.³⁵ När det dessutom var hustrun som var den "skyldiga" parten var skandalen ett faktum. Även om makarna hade kommit överens om att låta egenvilligt förlöpande stå som offentlig skilsmässorsak, fanns det trots allt en ny man och en otrohetsaffär i bakgrunden. En ytterligare komplicerande faktor var att Mia Leche Löfgren hade lärt känna sin nye man Eliel Löfgren genom den tidigare maken och att denne därmed kände sig dubbelt sviken av såväl hustrun som vän-

Vera von Kraemer (1878–1940) författare och journalist med flera erfarenheter av skilsmässor och Mia Leche Löfgrens barndomsvän. Bildkälla: Stockholm stadsmuseum, Stockholmskällan JdM1282

nen.³⁶ I Stockholms borgerliga kretsar var det också många som markerade sitt avståndstagande från det som hade hänt.

Samtidigt ska man inte överdriva den svartmålning som en skilsmässa innebar. Bilden måste kompliceras. I de intellektuella och konstnärliga miljöer som Mia Leche Löfgren rörde sig var skilsmässor betydligt vanligare än i samhället i stort redan under det tidiga 1900-talet.³⁷ Hennes barndomsväninna journalisten Vera von Kraemer var som tidigare nämnts själv skilsmässobarn och 1905 kom hon också själv att låta skilja sig från sin första make. Mia Leche Löfgrens närmaste kvinnliga kamrat i vuxen ålder, författarinnan Marika Stiernstedt, skilde sig även hon från

sin första make redan under 1900-talets första decennium. Det fanns alltså andra exempel på fränskilda kvinnor i Mia Leche Löfgrens bekantskapskrets. Vidare underlättades hennes situation av att hon hade sina föräldrars fullständiga stöd genom såväl skilsmässan som dess efterspel.

Vad Mia Leche Löfgren inte hade kalkylerat med var att en eskalerande konflikt med den förre detta maken ledde till att han något år efter skilsmässan helt förbjöd henne att träffa barnen. Någon i lagen stipulerad umgängesrätt fanns inte vid denna tid, utan all eventuell samvaro med den icke-vårdnadshavande föräldern skedde med vårdnadshavarens goda minne. Efter en generande episod där fadern lät hämta barnen med polishjälp efter det att modern tagit dem utan tillstånd blev brytningen total. Mia Leche Löfgren menade sig där efter nödgad att helt avstå från att träffa barnen eftersom hon trodde att dessa skulle ta skada, ”inte av samvaron med mig, men av de efterräkningar de hade att vänta från andra hållet.”³⁸

Stockholm var emellertid vid 1900-talets början inte någon storstad och det var i det närmaste omöjligt att helt undvika varandra. Det hände därmed att Mia Leche Löfgren sökte sig till de delar av staden där barnen befann sig för att åtminstone titta på dem på avstånd.

Jag bröt ingen gång det löfte jag givit mig själv att inte närma mig barnen, men jag kunde knappast uthärda att aldrig se dem. Tanken på hur de växte och hur jag till sist kanske inte skulle känna igen dem om de

gick förbi mig på gatan, föreföll mig out-
härdlig. ... Jag visste att det skadade mig,
men det var som ett opiat, jag kunde hålla
mig i fjorton dagar eller en månad, men så
kom det en regnvädersdag då jag stod där i
porten igen med ansiktet till hälften dolt av
paraplyet.³⁹

Utöver dessa glimtar på avstånd hade dock
inte Mia Leche Löfgren någon regelrätt
kontakt med sina barn under deras upp-
växt. Till hennes stora sorg förvägrades
hon till och med att besöka dottern då
denna 1917 låg sjuk och sedermera också
dog i hjärnhinneinflammation.

Den djupa saknaden efter barnen var
tillsammans med känslan av oförrätt
starkt levande då självbiografen *Upplevt*
nedtecknades nästan ett halvt sekel senare.
I Mia Leche Löfgrens tillbakablickande
skrivande framställdes skilsmässoförlop-
pet inte bara som en personlig orättvisa
utan också som en spegling av kvinnors
generellt underordnade ställning i samhäl-
let under det tidiga 1900-talet. Enligt Mia
Leche Löfgren kom hennes fall också att
diskuteras av den lagberedning som under
1910-talet var i gång med att arbeta fram
en reformerad giftermålsbalk, ”som ett ex-
empel på hur illa det kunde gå när det var
som värst”.⁴⁰

Bara några år senare kom också äkten-
skapslagstiftningen att reformeras med det
övergripande syftet att jämställa makarna
i äktenskapet – en reform som samtidigt
innebar förändringar vad gällde möjlighe-
ter till skilsmässa.⁴¹ Viktiga nyheter var att
det blev möjligt att skilja sig utan att någon

av makarna felat samt att domstolen skulle
fatta vårdnadsbeslut utifrån principen om
”barnets bästa”. Det innebar att frågan
om vilken av föräldrarna som ”orsakat”
skilsmässan inte längre hade betydelse för
vårdnadsfrågan, utan beslutet handlade
om vem som var den mest lämpade vård-
nadshavaren. Dessutom infördes också en
lagstadgad umgängesrätt för den förälder
som inte hade vårdnaden om barnen. Ut-
gångspunkten var att relationen mellan
föräldrar och barn måste garanteras även
om makarnas äktenskap tagit slut.

Lagändringen hade inte någon praktisk
betydelse för Mia Leche Löfgren, men
den gav henne en moralisk återupprättelse.
Hade hon låtit skilja sig bara ett tiotal år
senare hade förutsättningarna varit annor-
lunda, något som nu i stället efterföljande
generationer kvinnor kunde dra fördel
av. Själv konstaterade hon i sitt tillbaka-
blickande att ”denna svåra tid” hade varit
karaktärsdanande och lämnat henne inte
bara med bitterhet utan också med ”incita-
ment till handling”:

Kanske hade jag bl.a. aldrig blivit en så pass
ivrig kvinno sakskvinna som jag blev om jag
ej haft egen erfarenhet av i vilket underläge
vi kvinnor befann oss i seklets början.⁴²

För Mia Leche Löfgrens del kom hennes
familjeliv att växla in på ett nytt och mer
harmoniskt spår då hennes son blev äldre
och själv kunde initiera kontakten med sin
mor. En mycket stark scen i Mia Leche
Löfgrens självbiografi är när sonen Bertil
von Friesen söker upp henne bara dagarna

efter sin studentexamen, den tidens ritede-passage från barndomen in i vuxen-världen. När sonen själv fick bestämma så valde denne att återuppta kontakten med Mia Leche Löfgren och hon fick återigen vara sin sons mor i såväl dennes som om-världens ögon:

Den 15 maj [1920] ... kom Bertil för första gången på elva år.-- Vi gick emot varandra med öppna armar och möttes med en snyftning och en omfamning. Men för resten ingen sentimentalitet och inga tårar. Det underligaste som händer i ens liv blir på samma gång det enklaste.-- Sedan gick jag under dessa ljuvliga majdagar i ett lätt rus som man gör under den första förälskelsen.--Vi var ... så lyckliga som människor brukar vara i slutet av en Dickensroman, där alla de snälla samlats kring huvudpersonerna som äntligen befriats från de sorger och olyckor som drabbats dem.⁴³

Med sonen Bertils återinträde i hennes liv så framstod separationen från barnen inte längre som skilsmässans tragiska slutpunkt – så som den gjorde för Ibsens Nora – utan som ett plågsamt men övergående intermezzo.

Då och nu – en slutdiskussion

När Mia Leche Löfgren bröt upp från sitt äktenskap vid 1900-talets början hörde skilsmässor till undantagen. När hon ett halvt sekel senare tog till pennan för att berätta om sitt uppbrott var kontexten en annan: ändrade samlevnadsvanor och en

reformerad och liberaliserad äktenskaps-lagstiftning hade gjort skilsmässor mer vanligt förekommande och inställningen till dem hade förändrats.⁴⁴ Samtidigt hade beredvilligheten att tala öppet om privata frågor ökat. När Mia Leche Löfgren publicerade sina tidiga självbiografier på 1930- och 1940-talet var hon fortfarande återhållsam med detaljer om sitt mest intima privatliv, medan hon år 1960 vittnade öppet om skilsmässans för- och efterspel. Men även på 1960-talet så fanns det inslag i hennes livshistoria som utmanade och provocerade. Berättelser om kvinnor som likt Mia Leche Löfgren lämnade man och familj krockade under hela 1900-talet med dominerande diskurser om kvinnors moderskap och uppoffrande familjeansvar.

Mia Leche Löfgrens självberättelse kan ses som en ”dialogisk text”, uppbyggd kring en underliggande polemik med det samhällssystem som först förvägrade henne en human skilsmässa och sedan också fördömde henne för hennes livsval.⁴⁵ Genom att knyta beskrivningar av de egna erfarenheterna till mer övergripande samhällsberättelser om kvinnors underordnade ställning under det tidiga 1900-talet och genom att kontrastera dåtidens samhällsmoral och kvinnoosyn med den skrivande samtids ”nu” kunde 1960-talets Mia Leche Löfgren legitimera de egna livsvalen. Hennes levnadsteckning fungerade därmed både som en generell appell för kvinnors rättigheter och som ett för-svar av hennes karaktär och moderskap.

I självbiografin *Upplevt* skriver hon fram sitt moderskap genom att accentuera

sig själv som en ansvarstagande, omtänksam moder, men ansvarstagande på ett nytt sätt. Hennes tankar var ständigt hos barnen, även när hon inte tilläts ha dem hos sig. Genom sin berättelse visade hon att även den moder som till synes frivilligt valde att skilja sig och avstå från sina barn kunde vara en kärleksfull förälder. Och genom sin beredvillighet att reflektera över de egna livsvalen, över sina känslor och över hur hennes handlingar påverkade dem runt omkring henne visade hon samtidigt prov på den ”kommunicerande intimitet” som sociologen Lynn Jamieson menar är kännetecknande för det sena 1900-talets familjeliv.⁴⁶

Hennes beskrivningar av samlivet med den nye maken Eliel Löfgren vittnade samtidigt om att det fanns hopp för de kvinnor som önskade kombinera äktenskap och familjeliv med autonomi och yrkesliv. I hennes självbiografiska berättelser vävs således frågor om självhävdelse och autenticitet samman med frågor om kärlek, intimitet och familjeansvar i nya och komplicerade mönster. Här skapas nya berättelser om kvinnlighet och moderskap, nya sätt att älska och ta ansvar både för sig själv, sina nära relationer och för omvärlden.

Mia Leche Löfgrens självbiografiska projekt problematiserar en generaliserad uppfattning att kvinnliga levnadstecknare, i jämförelse med manliga, tenderar att beskriva sina liv i relation till det lilla livet snarare än till samhället i stort. Mia Leche Löfgrens livsberättelser visar hur tätt sammanlänkade dessa två sidor är med varan-

dra eftersom även det privata livet har en samhällelig dimension. Ett individuellt liv både levs och berättas i ljuset av samhälleliga normer och strukturer, och i relation till såväl minnet av det som varit som av den pågående samtiden.

Noter

1. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 107.
2. Mia Leche Löfgren, *Våra föräldrars värld* (Stockholm 1934); *Så var det då* (Stockholm 1941); *Hård tid* (Stockholm 1946); *Ideal och människor* (Stockholm 1952); *Upplevt* (Stockholm 1960); *Bokslut* (Stockholm 1962); Kungliga biblioteket (KB), Mia Leche Löfgrens papper, L54 vol. 1–72.
3. Paul Ricoeur, *Minne, historia, glömska* (Göteborg 2005).
4. Carol Smart, *Personal life: new directions in sociological thinking* (Cambridge 2007).
5. Eric Hobsbawm, *The age of extremes: the short twentieth century, 1914–1991* (London 1994).
6. Ulrich Beck & Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences* (London 2002); Ulrich Beck & Elisabeth Beck-Gernsheim, *The normal chaos of love* (London 1995); Anthony Giddens, *The transformation of intimacy: sexuality, love and eroticism in modern societies* (Cambridge 1992).
7. Lynn Jamieson, *Intimacy: personal relationships in modern societies* (Cambridge 1988).
8. Milred Mortimer, "Writing the personal: the evolution of Assia Djebar's autobiographical project...", *Journal of women's history* vol. 25:2 (2013); Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens: Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna* (Stockholm 2001); även Ken Plummer, *Intimate citizenship: private decisions and public dialogues* (Seattle 2003).
9. Nikolas Rose, *Governing the soul: the shaping of the private self* (London 1989); Michel Foucault, *The history of sexuality* [översättning] (New York 1978); Carol Smart, *Personal life: new directions in sociological thinking* (Cambridge 2007).
10. Eva Haettner, Lisbeth Larsson & Christina Sjöblad, *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989: en bibliografi* (Lund 1991); Estelle Jelinek (red.), *Women's autobiography: essays in criticism* (Bloomington 1980); Tess Cosslett, Celia Lury & Penny Summerfield (red.), *Feminism and autobiography: texts, theories and methods* (London 2000).
11. Jo Burr Margadant (red.), *The new biography: performing femininity in nineteenth-century France* (Berkeley 2000).
12. Mia Leche Löfgren, *Våra föräldrars värld* (Stockholm 1934).
13. Mia Leche Löfgren, *Bokslut* (Stockholm 1962) s. 258.
14. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 51; se även Lena Käreland, *Jordens salt: Mollie Faustman – författare, konstnär, kåsör, kritiker* (Stockholm 2013) s. 12.
15. Mia Leche Löfgren, *Våra föräldrars värld* (Stockholm 1934).
16. Mia Leche-Löfgren, *Ellen Key: hennes liv och verk* (Stockholm 1930).
17. Mia Leche Löfgren, *Hård tid* (Stockholm 1946); även *Bokslut* (Stockholm 1962); Carl von Ossietzky: den siste tyske fredspristagaren (Stockholm 1945).
18. John Chr. Jørgensen, *Da kvinderna blev journalister* (Köpenhamn 2012); Margareta Berger, *Pennskaft: kvinnliga journalister under 300 år* (Stockholm 1977).
19. Mia Leche Löfgren, *Våra föräldrars värld* (Stockholm 1934), s. 205–206.
20. Mia Leche Löfgren, *Ideal och människor* (Stockholm 1952), s. 113.
21. Mia Leche Löfgren, *Så var det då: 1900–1940* (Stockholm 1941), s. 225–264.
22. *Dagens Nyheter* 9/4 1966, nekrolog av signaturen E.v.Z., i Mia Leche Löfgrens papper, KB, vol. L 54:481, Biographica, omärkt konvolut.
23. Efter skilsmässan gifte Mia Leche Löfgren om sig med Eliel Löfgren år 1909 och fick ytterligare barn i detta äktenskap, ett dödfött barn samt dottern Ulla (född 1911).
24. Mia Leche Löfgrens papper, KB, vol. L 54:32:4a, dagbok hösten 1901.
25. Mia Leche löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 104; även s. 64.
26. Bertil von Friesen, *Sällskap på resan: möten med människor* (Stockholm 1973) s. 40–48.
27. Ellen Key, *Barnets årbundrade* (Stockholm 1900) s. 25–26.

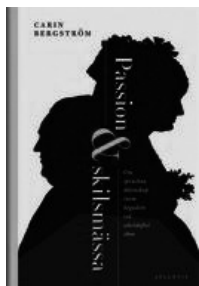
28. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 107; även s. 89–90.
29. [A. O.] Winroth, *Svensk civilrätt III. Föräldrarätt* (Stockholm 1901) s. 48–50; Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken 1, Förslag till lag om äktenskaps ingående och upplösning m.m. (Stockholm 1913) s. 454; även Richard Collier, *Masculinity, law and the family* (London 1995).
30. Henrik Ibsen, *Et dukkehjem* (Köpenhamn 1879).
31. Alfhild Agrell, *Räddad* (Stockholm 1882).
32. Vera von Kraemer, *Brantings på Norrtullsgatan* (Stockholm 1939).
33. Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas: trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet* (Stockholm 1988) s. 109.
34. Mia Leche Löfgrens papper, KB, vol. L 54:48:1, Biographica, omärkt konvolut med handlingar rörande skilsmässan, avskrift av skilsmässodomen i Stockholms rådstufvurätt den 10 november 1908.
35. Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken 1. Förslag till lag om äktenskapets ingående och upplösning (Stockholm 1913), bilaga 5A "Äktenskapskillnader i Sverige", s. 607.
36. Bertil von Friesen, *Sällskap på resan: möten med människor* (Stockholm 1973) s. 40–48
37. Glenn Sandström, "Socio-economic determinants of divorce in early twentieth-century Sweden", *The history of the family* vol. 16:3 (2011 s. 292–307).
38. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 143.
39. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 181.
40. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 108.
41. Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken 1, Förslag till lag om äktenskaps ingående och upplösning m.m. (Stockholm 1913).
42. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 191.
43. Mia Leche Löfgren, *Upplevt* (Stockholm 1960) s. 223–224.
44. Glenn Sandström, "Time-space trends in Swedish divorce behaviour 1911–1974", *Scandinavian journal of history* vol. 36:1 (2011) s. 65–90; Glenn Sandström, "Socio-economic determinants of divorce in early twentieth-century Sweden", *The history of the family* vol. 16:3 (2011 s. 292–307).
45. Eva Hættner Aurelius, *Inför lagen: kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer* (Lund 1996).
46. Lynn Jamieson, *Intimacy: personal relationships in modern societies* (Cambridge 1988).

CARIN BERGSTRÖM

Passion & skilsmässa.

**Om spruckna äktenskap inom
högadeln vid sekelskiftet 1800**

Atlantis 2013, 175 s.

Passion & skilsmässa är titeln på historikern Carin Bergströms populärvetenskapliga studie om spruckna äktenskap inom högadeln vid sekelskiftet 1800. Det är en väl vald titel eftersom äktenskap och deras upplösning här, till skillnad från i de flesta andra historiska studier av ämnet, betraktas som en fråga om känslor och lust. Och det är väl numera knappast någon som tror att människor några generationer tillbaka var så annorlunda än i dag att de inte hade känslor och kände lustar – och om möjligt lät sig påverkas av dessa. Detta har i alltför liten grad synliggjorts i tidigare forskning, som ju i hög grad tolkat elitens äktenskap som en social eller ekonomisk maktfråga.

Samtidigt är Carin Bergströms relativt ensidiga perspektiv på känslor och passion något som innebär att den tidigare för-

enklingen riskerar att avlösas av en annan. Passionerna påverkade säkert både giftermål och skilsmässa, men de var inte de enda relevanta faktorerna. Äktenskap och skilsmässa handlade förvisso om känslor, men också om ägande, nätverk, makt och status. En studie där olika perspektiv tydligare vävs samman och vägs mot varandra hade varit intressant.

Passion & skilsmässa är en lättläst och bitvis roande bok. Den inleds med ett antal kapitel om tre generationer kvinnor inom en och samma högadliga familj och deras problematiska äktenskap. Därefter redovisas ytterligare ett antal skilsmäsoaffärer från åren kring sekelskiftet 1800. I ett kapitel diskuteras sedan Malla Silfverstolpes syn på äktenskap och skilsmässa och hennes negativa reaktioner på Almqvists *Det går an*. Att leva ogift gick för henne inte an. I det sista kapitlet vidgas skilsmäsoproblematiken till att omfatta också de inblandade barnen, både de inom och de utom äktenskapet. Boken består alltså av ett antal ganska skiftande delstudier.

På Finspång i Östergötland var under 1700-talets andra hälft grevinnan Aurora Taube slottsfru och hennes döttrar hette Charlotta och Emelie de Geer och hennes dotterdotter Jacqueline Gyldenstolpe. Alla fyra blev ståndsmässigt gifta, men också kända för sina utomäktenskapliga eskapader. Aurora Taube förblev trots sina affärer gift, medan döttrarna och dotterdot-

tern skilde sig från sina män för att snart därefter gifta om sig. Skillnaderna mellan generationernas sätt att lösa sina relationsproblem sätter Carin Bergström i samband med den ökade frihet som tiden medgav för kvinnor, också på det privata planet. Friheten formades av upplysningssidéer och revolutionstid. Skilsmässor verkar under denna period – till skillnad från både tidigare och senare – inte ha varit varken moraliskt eller socialt belastande för högadeln.

Detta tycks stå i motsättning till det restriktiva regelverket kring skilsmässor i den gällande lagstiftningen. De enda legala skilsmässoskälerna i 1734 års lag var ”hor” och ”egenmäktigt övergivande”. Det sistnämnda innebar att endera parten varaktigt övergav hem och familj. 1809 utökades skilsmässoskälerna till att också omfatta grov brottslighet och obotlig sinnessjukdom. Vid sidan av de formella skilsmässoskälerna fanns också möjlighet att upplösa äktenskap genom att ”gå till kungs” och ansöka om dispens.

Vi får i Carin Bergströms studier detaljerade och intressanta exempel på hur skilsmässor kunde uppnås trots restriktionerna. Horsbrotten kunde vara iscensatta och dispenserna kunde redan vid denna tid motiveras med ”lynnenas oförenlighet”. I båda fallen är det lätt att inse att det var lättare för den högadliga eliten att uppnå en skilsmässa än för så kallat van-

ligt folk. Inte minst med tanke på Carin Bergströms förtrogenhet också med mer folkliga grupper, exempelvis lantpräster och skolmostrar, är det förvånande – och synd – att sociala och ekonomiska skillnader i förhållande till skilsmässor inte diskuteras mer.

I både Charlotta och Emelie de Geers fall användes de äkta männens – kanske påhittade – horsbrott som motiv för hustrurnas begäran om skilsmässa. I Jacqueline Gyldenstolpes fall var det mannen som ville skiljas och eftersom det inte rädde någon tvekan om hennes otrohet, så borde detta ha varit en relativt enkel sak. I stället anfördes här – enligt uppgift på initiativ av den dispensgivande kungen själv – just ”lynnenas oförenlighet”. Att använda en kvinnas otrohet som skäl för skilsmässa tycks alltså, till skillnad från mannens, inte ha varit socialt acceptabelt inom högadeln. Den kvinnliga frigjordheten och handlingsutrymmet för kvinnor (åtminstone sedan de väl fött söner) som Carin Bergström lyfter fram i andra sammanhang i boken, hade alltså sina gränser.

Vad bygger då Carin Bergström sina skilsmässostudier på? Som källmaterial i skildringen av enskilda äktenskapsproblem och skilsmässor använder hon dels dokument från de domstolar och domkapitel där skilsmässofallen behandlades, dels berättelser om de aktuella högadliga familjerna – den tidens kändisar – i äldre

memoarlitteratur. Det samtida arkivmaterial kompletteras alltså med minnesberättande och detta i publikationer som ofta bär drag av sensation och skröna. Inte sällan går tankarna till dagens skvallertidningar och deras sätt att avslöja kändisarnas privatliv.

Carin Bergström är naturligtvis medveten om kändisjournalistikens problem. Hon skriver att temat ”passioner och otrohetsaffärer ... kittlat andras nyfikenhet och väckt motstridiga känslor” och att det är tänkbart att de ”har rättats till i efterhand”. Hon garderar sig regelmässigt mot skvaller och överdrifter. Men i den egna analysen tycks mig avståndstagandet spela mindre roll. Tolkningar verkar sällan påverkade av källkritiska värderingar kring avstånd i tid mellan händelse och berättelse, kring relationerna mellan berättare och den som det berättas om eller kring syftet med berättelsen.

I *Passion & skilsmässa* ger Carin Bergström oss genom betoningen av känslor en ny och relevant infallsvinkel på elitens äktenskap runt sekelskiftet 1800. Genom att hon utgår från enskilda individer lyckas hon också levandegöra och konkretisera människors liv. Bland individerna finns ett antal intressanta kvinnor värda att uppmärksamma. Carin Bergström illustrerar väl hur kvinnor och män agerade inom – och ibland vid sidan av – det skilsmässorum som skapades av sociala, kulturella

och juridiska värderingar. Att skilja sig var inte varken genomsnittligt eller vanligt, men avvikelser kan vara väl så lärorika som normalitet.

Britt Liljewall

JENNY WESTERSTRÖM
Den unge Anders Österling. Litteraturmänniskans alla sidor, 1884–1919

Atlantis 2012, 384 s., illustrerad.

Den ständige Anders Österling

Atlantis 2013, 544 s., illustrerad.

Professor emerita Jenny Westerström har med en tillsammans nära tusensidig tvåbandsbiografi om Anders Österling (1884–1981) presterat ett verkligt storverk. Westerström skrev för ett antal år sedan en uppmärksammad biografi om Nils Ferlin, en intressant men i längden ibland en smula tröttande skildring av Klarabohemernas ständiga jakt på pengar för dagen. Något sådant moment finns inte i Österlingböckerna, ty Anders Österling var sannerligen ingen bohem utan en hårt arbetande skribent och litterär tjänstemän, offentligt verksam under den hisnande perioden av 77 år, från 1904 fram till sin död, 1981.

Alltså – Anders Österling. Född i Skåne

av goda föräldrar där fadern, Hans Österling, hade ett så kallat fritt yrke, tidningsman och ett kort tag rent av förläggare åt August Strindberg. Den unge Anders visade tidigt både litterära och konstnärliga anlag – hans på sätt och vis första framträdande var när han fick rita av en livstidsdömd mördare åt *Skånska Dagbladet*. Hans studentbetyg från 1904 var hyggliga men han var långt ifrån någon A-student – däremot hade han redan tidigare samma år debuterat som poet med diktsamlingen *Preludier* hos Bonniers. Naturligtvis fanns det en hel del brådmogenhet hos denne yngling som ville ligga på boklådediskarna innan han ens vunnit den vita mössan.

Efter ett kortvarigt och tämligen misslyckat mellanspel som tulltjänsteman började Anders Österling studera i Lund och så småningom även att arbeta som e.o. amanuens på Universitetsbiblioteket. Inte heller det arbetet verkar ha varit något drömyrke. Det var skriva han ville; skriva, läsa och resa. Som många unga som hade möjlighet därtill gav sig den unge Anders ut på bildningsresor i Europa, och det var under detta resande som han skaffade sig en av livets stora kärlekar, den till Italien. Österlings kärlek till och förtrogenhet med det italienska går som en röd tråd genom hela hans verksamma liv, och skulle nå sitt vackra crescendo så sent som 1976 när han förlänades storkorset av Republikens Förtjänstorden, Italiens högsta utmärkelse.

Decennierna kring förra sekelskiftet var ju annars den tid då många både litterärt och politiskt valde mellan Tyskland och Frankrike, men Österling gjorde alltså sitt eget val.

Fler diktsamlingar följde på den första. Österling blev dessutom en flitig översättare av utländsk litteratur, främst poesi, och därtill litteraturanmälare i olika tidningar. När det grymma världskriget som skakat Österling svårt var slut, valdes han vid 35 års ålder in i Svenska Akademien 1919. Det var förvisso inte rekordungt men dock uppseendeväckande, och de äldre akademiherrarna – och frk:en Lagerlöf – hade en tydlig avsikt med invalet, att få en ung, rask och hårt arbetande ledamot in i kretsen av De Aderton. Där agerade de från sin synpunkt rätt, ty Österling, som nu var gift och bodde i Äppelvikens i Stockholm, kastade sig in i akademiens arbete med allt vad det innebar. Bland annat inval av nya ledamöter, exempelvis den omstridde litteraturhistorikern och recensenten Fredrik Böök 1922, som varit Österlings nära vän och mentor, men där vänskapen sedan i många år ersattes av ett kyligare förhållande. Efter Erik Axel Karlfeldts död 1931 hade Österling trott och hoppats på den ständige sekreterarens syssla, men klev i stället artigt åt sidan för Per Hallström och väntade tålmodigt tio år till innan turen blev hans. Sedan kunde han agera som sekreterare ända till 1964 och blev känd

för Sverige och världen som den som årligen hade att presentera nobelpristagaren i litteratur. Jenny Westerström berättar att Österling såg FN-chefen Dag Hammarskjöld, en av De Aderton 1954, som en naturlig efterträdare som sekreterare, men där kom som bekant döden i form av flygkatastrofen i N'Dola 1961 emellan.

Hur ställer sig då Westerström till Österling, det objekt som hon nu kanske räddar ur glömskan med sitt tvåbandsverk? Österlings litterära stil, oftast rimmad poesi med många inslag av barndom och förlorad idyll, anses ju i dag föga gångbar. Det hade varit lätt att tänka sig en mer eller mindre nedlåtande ton i framställningen, ungefär som hos Bengt Landgren i hans biografier om Silfverstolpe och Selander för att nu inte nämna Per Rydéns uppgörelse med C.D. af Wirsén härom året. Men nej, hos Westerström anar jag mer ett slags imponerad häpenhet över Österlings enorma flit på litteraturens olika fält. Ibland känns det faktiskt som om poeten Österling kommer i skuggan av litteraturanmälarerna, översättarna och akademitjänstemannen, inte minst som mångårig förste framvaskare av nobelpriskandidater. Var kanske den egna poesin Österlings minst viktiga insats? Men så plötsligt påminner Westerström sig och läsaren om mästestycken som "Jag väntar vid grinden mot havet" eller "Ales Stenar", hans i dag mest kända dikt, det vill säga

den kanske enda som är allmänt bekant. Jag har själv besökt den berömda stensättningen vid Kåseberga många gånger och då nästan alltid i augusti, en tid när slutradens "... och lärkan slår, och Skånes somrar ila" känns extra aktuell och väcker både lycka och vemod till liv.

Intressant är kanske också vad Westerström inte skriver, eller åtminstone inte utvecklar. Österling var en vänlig själ, motståndare till andligt och politiskt förtryck, men hans starka känslor för Italien gjorde att han en gång, under Mussolinis fälttåg i det värnlösa Abessinien, satte ner foten på ett sätt som kan verka stötande i dag. Han påminde om att Sverige och västvärlden trots allt stod Italien närmare än Abessinien och borde dämpa ner sina sympatier för detta afrikanska kejsardöme. Mycket mer blir emellertid inte sagt och skrivet om detta, och inte heller om Österlings åldrande moder som tydligen bar på nazianstuckna åsikter – det antyds men utvecklas inte.

Österlings äktenskap med Greta, tidigare gift med Verner von Heidenstam, är inte heller något huvudnummer hos Westerström. Österlings dotter Karin har berättat härom i ett par böcker vilket skymtar förbi. Både Österling och hans hustru finns också med i grevinnan Greta Thotts, Hjalmar Gullbergs livsledsagarinna, memoarer som hon gav ut på 1990-talet. Hennes penna var sylvass, och hon delgav

läsarna högst osmickrande skildringar av diverse personer, bland annat just Anders Österling men kanske främst hans hustru. Deras äktenskap framstår där som en fasad, för att använda en eufemism. Westerström nämner dock inte grevinnan Gretas utgjutelser över huvud taget; det kan ju faktiskt vara så att hon uppfattar dem som skvaller utan källvärde.

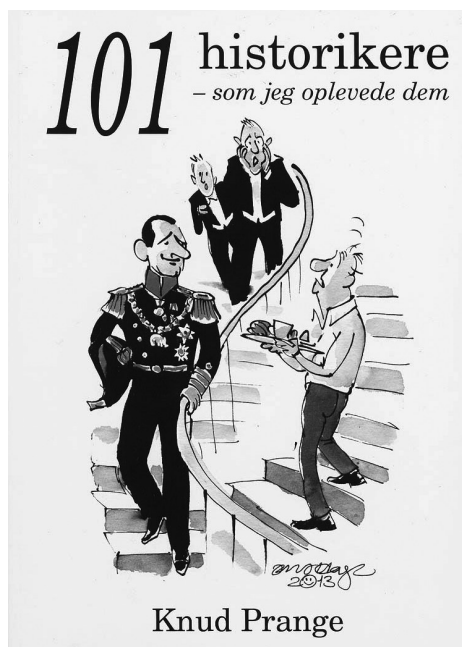
Westerströms Österlingbiografier var en glädje att ta del av och rekommenderas varmt till alla med intresse för litteratur- och personhistoria. Ska jag ändå slå ner på något vore det en del tryckfel som dyker upp här och var. Särskilt trista är de i de återgivna dikterna, eftersom läsaren då kan få en felaktig uppfattning om rim och meter.

Michael Bejke

KNUD PRANGE

101 historikere – som jeg oplevede dem

Det Kongelige Bibliotek og Statens Arkiv
 ver 2013, 210 s.

Knud Prange är kanske inte så känd i Sverige men i Danmark har han bakom sig en lång och gedigen karriär inom sitt fack. Född 1930, tog han sin magisterexamen vid Aarhus universitet 1956 och anställdes omgående i det danska arkivväsendet. 1970 blev han universitetslektor i historia vid Köpenhamns universitet och samtidigt chef för den lokalhistoriska avdelningen. Han var under många år redaktör för olika

facktidskrifter och medlem av den Historiska föreningen och vice ordförande (1980–2002) i det Personhistoriska och genealogiska samfundet. Han har med andra ord träffat många historiker genom åren och har omfattande erfarenheter att falla tillbaka på, samtidigt som han sluppit akademiska stridigheter. Utgångspunkt för en minnesbok av detta slag är med andra ord särdeles god.

Syftet med de 101 beskrivningarna är inte att åstadkomma en fyllig beskrivning eller värdering av personernas liv och gärning, snarare vill han ge ett antal personbeskrivningar som har sin utgångspunkt i tillfälliga repliker och händelser ”jag gerne har villet holde fast vid; kort sagt, i meget høj grad noget jeg har oplevet og noget, som i almindelighed ikke vill kunne findes i en nekrolog, endsige i et opslagsværk”. Det nordiska samarbetet inom historia är och har varit omfattande. De stora nordiska historikermötena som hållits regelbundet, nordiska möten i heraldik och stadshistoria, har betytt att han även stiftat bekantskap med ett antal svenska, norska och danska historiker. Det blir en drygt 50-årig tillbakablick.

Många kända namn skymtar förbi. Povl Bagge skildras som en lite lat, men samtidigt skarp, teoretiskt medveten historiker men lätt disträ: ”han blev professor på grund av sina recensioner”. Troels Dahlerup började sin karriär på riksarkivet

och Prange berättar att Dahlerup till slut blev så trött på att ständigt få sina utkast rättade, att han till sist frågade sin överordnade om denne inte var alltför högavlönad för att kommaterna dessa. Resultatet blev att han hädanefter kom att skriva ganska slarviga PM i medvetande om att de alltid skulle bli rättade. När han så bytte arbetsplats till landsarkivet för Själland tog han med sig denna praxis. Men här var rutinerna annorlunda och hans PM gick ut till mottagarna orättade. Han lärde sig läxan. Han var snabb och skarp i repliken och hade ett brett vetande i vitt skilda ämnen: ”bättre att vara tvåa på flera områden än vara etta på ett”, lär han ha sagt.

Den gamle riksarkivarien Vagn Dybdahls minne tecknas i något tveksam dager. Han var en imponerande och inflytelserik person och sig själv nog och de av annan uppfattning höll sig oftast passivt undan. Han vill inte bli emotsagd och kritiken mot honom blev desto häftigare när makten bröts.

Svend Ellehøj, däremot, var en vänlig och leende professor med föga sinne för formaliteter, vilket enligt Prange säkert var orsaken till att den marxistiska 1968-rörelsen egentligen inte fick några konsekvenser eller fäste vid Köpenhamns universitet, i motsats till det nya universitetet i Århus. ”Ellehøj havde en saerdeles solid viden som blev kombineret med en rolig, stilfaerdig og lidt underspillet charme”.

Ingrid Markussen skildras som en kvinna med skinn på näsan, bestämd men vänlig och en mycket god föreläsare och med ett särdeles gott omdöme. Ett antal mycket pregnanta omdömen lämnas också om den nuvarande chefen för det Kongelige, Erland Kolding Nielsen, bland annat: ”Jeg kender få, der er så engagerede i deres arbejde som Erland. Når han er midt inne i en ’sag’ som optager ham, så må han fortelle om den”.

Hur ser han då på de svenska historiker han mött? Omdömen blir här av förklarliga skäl mer vaga och försiktiga. Den som han uppenbarligen främst kom i kontakt med var Ingrid Hammarström och hon skildras med blandade känslor som en stark, delvis kompromisslös person. Knut Weibull och Erik Lönnroth skymtar förbi utan mer substantiella kommentarer. Statheraldikern C. G. U. Scheffer (kallad Gunnar) har han många positiva minnen av medan Christopher von Warnstedt framträder som väl excentrisk.

Det är onekligen en mycket roande läsning och en sådan säkerligen full av igenkännande nickningar från dem som var med. Den tillför egentligen inte något nytt vad gäller den akademiska forskningen, vilket heller inte varit ambitionen, men beskriver på ett inträngande sätt den miljö man rörde sig i och de vänskapsförhållanden som rådde. Ett fullständigt personregister saknas vilket är att beklaga i en

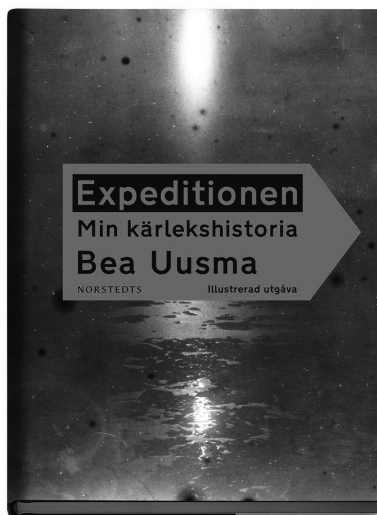
publikation av detta slag – en sådan hade underlättat läsningen högst väsentligt då samma personer förekommer på fler ställen i boken. Huruvida det rör sig om 101 personer är svårt att fastställa med ett sådant upplägg, man får lita till författaren. Det hade också höjt kvaliteten på arbetet om texten hade kompletterats med porträtt av ”huvudpersonerna”. Men vem vågar sig på ett sådant projekt i Sverige?

Tomas Lidman

BEA UUSMA

Expeditionen – Min kärlekshistoria

Norstedts, Stockholm, 2013, illustrerad utgåva, 313 s.

Grundhistorien är tämligen välkänd. Den 11 juli 1897 lyfter den vätgasfyllda luftballongen Örnen från Danskön utanför nordvästra Svalbard. Planen är att flyga över Nordpolen och därefter ta sig vidare till Kanada, Alaska eller Ryssland. Expeditionen leds av patentingenjör Salomon August Andrée och med på färden är också ingenjören Knut Frænkel och den unge vetenskapsmannen och fotografen Nils Strindberg. En tidigare deltagare, meteorologen Nils Ekholm, hade hoppat av expeditionen året innan efter ett misslyckat försök till avfärd då han kommit att

tvivla både på Andrée och möjligheterna att lyckas med företaget.

I efterhand är det mycket tydligt att företaget var dömt att misslyckas. Ingen av deltagarna hade någon erfarenhet av vistelse i polartrakter, utrustningen var otillräcklig – man hade exempelvis packat kläder lämpade bättre för en skidutflykt än för en polarexpedition och slädarna man tagit med sig var tunga och klumpiga.

Mycket riktigt gick det snett redan från början. De släplinor med vilka ballongen utrustats tvinnade ihop sig och fastnade i marken för att senare lossna. I samband med det tappade ballongen höjd redan minuter efter start och man tvingades kasta ut barlast för att ta höjd igen. Släplinorna var en tveksam innovation av Andrée; tanken var att man i någon mån skulle kunna styra ballongen med dem, en idé som inte var prövad i praktiken. Vad som var ännu värre var att ballongen visade sig läcka som ett säll. Man höll sig i luften under knappt tre dygn, låt vara att ballongkorgen studsade upp och ner mot istäcket under färdens sista timmar. Snart inser expeditionsdeltagarna det oundvikliga och Örnen landar på polarisen morgonen den 14 juli utan att ha nått sitt mål.

Efter en veckas förberedelser och packning beger man sig över isen med tre överlastade slädar för att försöka ta sig till en i förväg utlagd proviantdepå på Frans Josefs land. Färden sker under svåra umbäranden

vilka är inlevelsefullt skildrade av Uusma utifrån tillvaratagna dagboksanteckningar. Man drygar ut den medhavda provianten med kött från säl och isbjörn och kokar något slags soppa på alger. I början av oktober når man till sist den nästintill fullständigt glaciärklädda Vitön väster om Svalbard och upprättar ett läger inför vintern. Vad som sedan händer är oklart. De dagboksanteckningar man senare hittar är fragmentariska och delvis förstörda.

En ovanligt varm sommar 33 år senare landar en grupp vetenskapsmän tillsammans med fångstmän på Vitön. Det är en lycklig slump att det för en gångs skull är isfritt kring ön så att man kan stiga i land. Så upptäcks lämningarna efter expeditionens läger och deltagarnas kroppar. Nils Strindbergs kropp är placerad i enkel grav under stenar, medan de båda övrigas kroppar ligger delvis utspridda på marken.

Under åren sedan upptäckten har forskare inte har kunnat enas om är hur de tre expeditionsdeltagarna faktiskt dog. En mängd olika teorier om möjlig dödsorsak har framkastats utan att frågan slutligen avgjorts: nedkylning, överdosering av morfin, botulism, trikinförgiftning. Trikinförgiftning en av de populäraste teorierna, som för övrigt också förfäktas av Per Olof Sundman i hans bok *Ingenjör Andrées luftfärd* från 1967.

Denna gåta är utgångspunkten i Bea Uusmas bok: Hur och varför dog Salo-

mon August Andrée, Nils Strindberg och Knut Fränkel? Vad var det som egentligen hände?

Uusma går grundligt tillväga och vänder på varje tänkbar sten. Hon läser expeditionsdeltagarnas dagböcker och brev, studerar de foton som Strindberg tagit, undersöker deras kläder och utrustning, studerar meteorologiska förhållanden i Arktis och använder sig av sina medicinska kunskaper – hon är läkare – för att komma gåtans lösning på spåren. Hon tar till och med hjälp av en brottsplatsanalytiker som får analysera de uppgifter som finns om den sista lägerplatsen. Uusma går till och med så långt att hon reser till Danskön, expeditionens startplats, och till dess slutpunkt Vitön för att på plats försöka föreställa sig hur expeditionens medlemmar upplevde sina sista timmar i livet.

Uusmas grepp om historien är oupphörligen mycket spännande och som läsare rycks man snabbt med i berättelsen som, i den illustrerade upplagan, rikligt interfolieras av fotografier, citerade dagboksanteckningar, kartor, schematiska skisser, rättsmedicinska utlåtanden och tabeller av allt från köldeffekten vid olika vindhastigheter till solens upp- och nedgång på Vitön i februari 1897.

Bea Uusmas vackra bok rymmer dock mer än en skildring av de faktiska skeendet och den intrikata deckargåtan med sin plausibla förklaring till expeditionens

undergång. Ett bärande tema är den rörande kärlekshistorien mellan Nils Strindberg och hans tjugofemåriga fästmö Anna Charlier. Strindberg har vid sidan av sina dokumentära dagboksanteckningar även skrivit till Anna om sina upplevelser och om sin kärlek till henne. Uusma publicerar utdrag ur dessa kärleksbrev och det som skulle kunnat vara en tämligen teknisk skildring av ett skeende, en gåta och dess möjliga lösning blir härmed en berättelse med ett personligt tilltal, placerat i en verklighet befolkad av människor av kött och blod.

Vad man möjligen kan sakna är en mer utförlig skildring av de två övriga expeditionsdeltagarna Andrée och Fränkel, deras motiv och drivkrafter. Inte heller placeras expeditionen i ett historiskt sammanhang med det sena 1800-talets nationalism och konkurrensen mellan Europas länder om kolonier och nationella stordåd i form av geografiska upptäckter. Å andra sidan är det här, som titeln antyder, Bea Uusmas kärlekshistoria och hennes kärlek till ämnet är ostridigt. Det är initierat, kunnigt och detaljerat, och framför allt oerhört spännande. *Expeditionen – Min kärlekshistoria*, som välförtjänt belönats med Augustpriset, är en uppvisning i populär tvärvetenskap som mycket väl kan komma att betraktas som en modern klassiker.

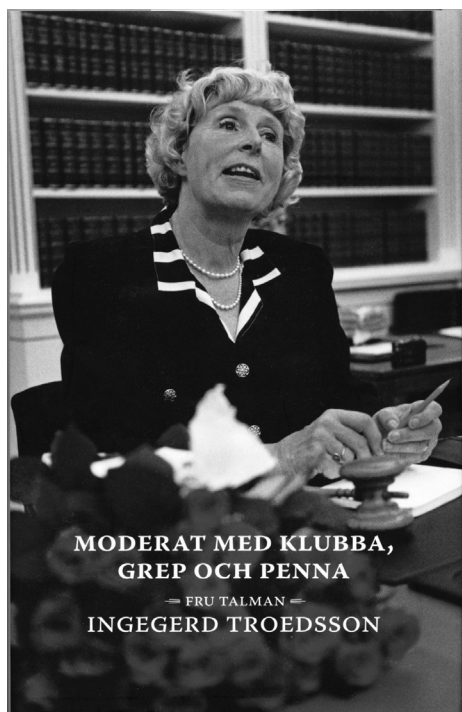
Anders Palmqvist

ANN-CATHRINE HAGLUND,
INGRID ERNEMAN,
ANN-MARIE PETERSSON

Moderat med klubba, grep och penna.

Fru Talman Ingegerd Troedsson

Sällskapet för Moderata Kvinnors Historia,
2014, 143 s., inb.

MODERAT MED KLUBBA,
GREP OCH PENNA

— FRU TALMAN —

INGEGERD TROEDSSON

Att de politiska partierna ger ut böcker om sin egen historia är inte särskilt ovanligt. Utgivningen kan närmast ses som en särskild genre inom fackboksutgivningen. Ofta är böckerna personhistoriskt inriktade. Framträdande politiker, eller ibland

kanske doldisar inom rörelsen, lyfts fram. Deras insatser skildras knappast överraskande i ett positivt ljus.

Slutsatsen skulle kunna bli att sådana böcker saknar intresse för fackhistorikern eller andra historieintresserade som inte tillhör rörelsen ifråga. Så enkelt är det dock inte enligt min mening. Det är knappast ointressant hur äldre föregångare skildras i efterhand. Böckerna kan bidra till kunskap om den historiesyn som råder inom partiet eller förbundet. Vilka beslut och händelser lyfts fram och vilka saknas? På vilket sätt binds tidigare skeden ihop med nuet? Genren i sig stärker onekligen känslan av kontinuitet, sambandet mellan då och nu i arbetet för organisationens mål. Men inget hindrar att också distans kan urskiljas, reflektioner om skeden då man hamnat i bakvatten och lidit nederlag. Därutöver finns det också i skrifter eller böcker av denna typ liksom i "vanlig" facklitteratur uppgifter om politikens och rörelsens utveckling som är av intresse. Att den källkritiska beredskapen bör vara hög vid läsningen är samtidigt en självklarhet.

Det senaste decenniet har Sällskapet för Moderata Kvinnors Historia flitigt utgett böcker om moderata kvinnor under 1900-talet. Först i raden var *Moderata pionjärer. Kvinnor i politiskt arbete 1900–2000*, lagom till partiets hundraårsjubileum 2004. Bland de tre redaktörerna fanns både verksamma politiska företrä-

dare som Ann-Cathrine Haglund och de närstående historikerna Ann-Marie Petersson och Inger Ström-Billing. Texter om de tidiga pionjörerna, självbiografiska texter och samtal med ledande kvinnor de senaste decennierna förenades i en omfattande volym (390 s.) med rikspolitiken som utgångspunkt. En motsvarighet för de aktiva på lokal och regional nivå utgavs 2009, *Moderata kvinnor i stat och kommun efter 1909. Om färgstarka kvinnor i det kommunalgrå*. Hundraårsjubileet denna gång rörde beslutet att kvinnor fick väljas in i kommunala församlingar samma år. Sedan de olika styrningsnivåerna i svensk politik därmed skildrats har två mindre omfattningsrika böcker om ledande politiker utgivits. År 2012 kom *Moderat föregångare, inspiratör och förebild. Britt Mogård till minne*. Senast utkommen är *Moderat med klubba, grep och kvinna. Fru Talman Ingegerd Troedsson*, 2014.

Jämfört med de första mer omfattande böckerna väger den lättare, men saknar därför inte intresse. Under redaktion av Ann-Cathrine Haglund, Ingrid Erneman och Ann-Marie Petersson beskriver ett tjugotal författare Troedssons politiska gärning eller ger mer personlig vittnesbörd om samarbete och gemensam strävan, eller vid något tillfälle åtminstone snudd på konflikt. Vid sidan av moderater finns bland författarna också två framträdande socialdemokrater: Hans Alsén, riksdagsle-

damot från samma valkrets i Uppsala län som Troedsson, samt Thage G. Peterson, Troedssons företrädare som talman fram till den borgerliga valsegern 1991. Den politiske motståndaren Peterson deltog också vid hennes begravning 2012 och hans vitsord om hennes gärning har betydligt mer av personlig uppskattning än vad enbart artigheten skulle kräva.

Titelns tre verktyg syftar förstas på Troedssons lantliga förankring som hon genom livet bevarade inom såväl politik som privatliv, talmansklubban och hennes flitiga skrivande. Bidragen är i allmänhet korta. Några mer djupgående analyser av politiken förekommer inte. I stället rör det sig om aspekter på vissa områden, främst inom socialpolitiken, som var hennes huvudintresse. Ett sådant exempel är Anita Bråkenhielms erfarenheter av arbete i Troedssons närhet från sitt tillträde som ledamot för Jönköpings län 1979. Trots att Troedsson då var förste vice talman deltog hon aktivt i socialpolitiska frågor. Bråkenhielm lyfter också fram hennes säkerhet med siffror i samband med arbetet i partiets socialpolitiska kommitté. Veteraner inom rikspolitiken som Bo Lundgren, Lars Tobisson och Per Westerberg (partiets näste talman, 2006–2014) finns också med som bidragsgivare.

Skildringarna paras med lovord över hennes arbetskapacitet och personlighet, som en kvinnlig förebild, till exempel av

Anne (Lund) Sandberg, sekreterare vid partiets riksorganisation och senare ombudsman för Moderata kvinnoförbundet. Outtröttlighet, arbetsförmåga, sifferminne och vänfasthet är epitet som återkommer. Ansvaret som talman 1991–1994 (den första kvinnan på posten), efter fyra mandatperioder som förste vice dito, renderar också många lovord.

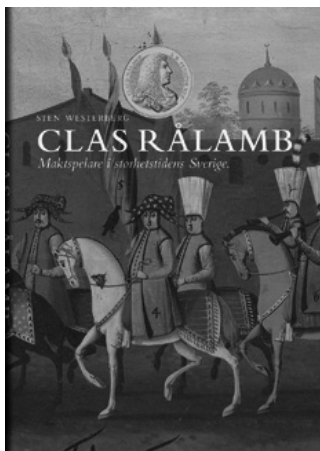
En rimligen mer känslig fråga som upptar liten plats (endast Alsén berör den) i den i och för sig relativt tunna boken är att Ingegerd Troedsson år 2006 lämnade Moderaterna, i protest mot den politik som partiet förde under ledning av Reinfeldt. Annars vore det ett intressant spår. Troedsson hade vid flera tillfällen försvarat en socialkonservativ välfärdslinje gentemot nyliberala framstötter. Reinfeldts omstöpning av partiet medförde att denna långtgående liberalism tydligt tonades ned. Det borde onekligen ha glatt Troedsson, men en utomstående kan naturligtvis inte bedöma vilka drivkrafter som låg bakom ett så pass drastiskt steg som att lämna det parti man tillhört i nästan femtio år. Beslutet förhindrade dock inte att hon framträdde vid det bokutgivande Sällskapets tioårsjubileum 2011, tillika hundra år sedan Stockholms Moderata Kvinnoförbund bildades. Det skulle dock dröja två år innan kvinnor beviljades medlemskap i Allmänna valmansförbundet, Moderaternas föregångare. Att kvinnorna på

politikens högersida har haft starka motståndare, både utanför och innanför partiet är uppenbart. I dag har partiet fått sin första kvinnliga ordförande, ett antal år efter flera andra partier i riksdagen: Centern (1985), Miljöpartiet (i riksdagen från 1988, med manligt och kvinnligt språkrör), Vänsterpartiet (1993), Folkpartiet (1995) och Socialdemokraterna (2007). Med valet av Anna Kinberg Batra kommer dock Moderaterna före Kristdemokraterna och Sverigedemokraterna.

Torbjörn Nilsson

STEN WESTERBERG
**Clas Rålamb. Maktspelare
 i storhetstidens Sverige**

Atlantis 2012, 312 s., illustrerad, personreg.

Namnet Rålamb väcker förmodligen numera främst associationer till den gröna parken strax öster om Västerbrons norra fäste i Stockholm. Den har fått namn efter översten Åke Rålamb som arrenderade en gård här i början av 1700-talet. Men även andra delar av släkten hade med Kungsholmen att göra.

Dess mest kände företrädare Clas Rålamb (1622–1698) – pappa till Åke – medverkade till exempel mycket aktivt till att Sveriges första glasbruk anlades på en tomt bakom det nuvarande Stadshuset. Denne var sålunda en av de viktigaste aktörerna

i Sverige under 1600-talets senare hälft – i nivån omedelbart under Axel Oxenstierna och Magnus Gabriel De la Gardie. Han satt i rådet och blev 1673 adlad till friherre av Karl XI men drabbades hårt av reduktionen. Trots detta ägde han vid bortgången allttjämt fyra stora gods och var en av landets mest förmögna män. Denna på många sätt spännande gestalt porträtteras i en nyutkommen biografi av Sten Westerberg d.y.

1638 immatrikulerades Rålamb vid Uppsala universitet och gjorde 1642–1644 den typ av bildningsresa i Europa som hörde till utbildningen för unga män ur de högsta samhällsklasserna i landet. Bland annat skrevs han in vid det berömda universitetet i Leiden. På vägen hem tjänstgjorde han en tid vid den svenska representationen i Osnabrück, och deltog i de förhandlingar som skulle leda till Westfaliska freden och slutet på Trettioåriga kriget. Med dessa erfarenheter bakom sig utnämndes han – blott 23 år gammal – av Axel Oxenstierna att ingå i svenska sidan vid överläggningarna med Danmark om freden i Brömsebro.

Därefter ägnade han sig ett antal år främst åt att sköta sina jordinnehav och att förkovra sina juridiska kunskaper. 1655 deltog han i förhandlingarna i Riksdagen och ledde den lägre adeln i dess kamp mot högadeln. Samma år som han utnämndes till hov- och krigsråd, följde han den nye

kungen Karl X Gustav i dennes krig i Polen, och fick samtidigt också diplomatiska uppdrag. I september påföljande år sändes han i en hemlig mission till sultanen i Konstantinopel i syfte att förmå denne att ingå en allians med den svenska stormakten riktad mot polackerna. Trots att vistelsen blev nästan ett år lång, var resan inte någon framgång. Efter hemkomsten rapporterade han uppdraget i skriften *Kort beskrifning uti thet som wid then Constatinopolitanske resan är föreluppit*. Detta förvisso långt ifrån riskfria uppdrag ägnar Westerberg – med all rätt – stort utrymme i sin bok. Inblickarna i det dåtida ottomanska ledarskiktets uppträdande är mycket informativa, ja rentav direkt kostliga.

Nu gick den rålambska färden vidare mot höjderna; sålunda var han närvarande när Karl X Gustav avled i Göteborg 1660. Hans juridiska kunskaper kom också väl till pass vid de heta påföljande diskussionerna om hur landet skulle styras under sonen Karl XI:s omyndighet. Resultatet blev att den avlidne monarkens testamente – vilket hade föreskrivit en stark kungamakt – förkastades, något som givetvis glädde riksrådet och adeln. Rålamb stjärna lyste allt klarare och 1660 utnämndes han till landshövding i Uppland för att fyra år senare ta plats i rådet som rikskammarråd. Här hamnade han i stark konflikt med riksdrotsen De la Gardie och dennes "lätsinniga politik". Därefter följde flera

viktiga uppdrag bland annat när det gällde försvenskningen av Skåne; något som inte var så framgångsrikt; bedömare talar hellre om "förskansningen". En insats som Rålamb däremot prisades mycket för var rollen som ståthållare i huvudstaden som ju vid denna tid befann sig mitt i en närmast explosiv utveckling.

Som Westerberg understryker gick emellertid sedan kurvan raskt nedåt. 1680 sändes Rålamb på ett nytt diplomatiskt uppdrag i Tyskland och kunde vid återkomsten påföljande år bara konstatera att situationen hemmavid hade förändrats dramatiskt genom att Karl XI infört enväldet och krossat rådets makt. Rålamb sista år fördunklades av reduktionen som alltså inte gjorde honom utblottad men effektivt beskar hans inflytande.

Rålamb har gått till historien som en man med många och gedigna kunskaper, stort mod och skarpsinne, oratorisk förmåga, framstående skribent, självständighet men också med klara tendenser till hänsynslöst agerande både inom politiken och vid olika rättsprocesser.

En av hans insatser kom att behålla sin betydelse under en lång tid. Det gällde Rålambs juridiska studier som ledde till att han publicerade *Observationes juris practicae*, en systematisk handbok på svenska i ägande-, kontrakts-, testaments-, arvs- och förmynderskapsrätt. Fastän utgångspunkten givetvis var Sveriges lag präglade

des tolkningarna starkt av den romerska rätten ”som ibland alle i världen är den perfektesta”. Företalet är daterat 1652, men boken innehåller senare inarbetningar. Av trycket kom den först 1674 men innehållet hade dessförinnan cirkulerat i avskrifter. Den blev berömd, återopades ofta i samtida domstolsakter och lästes i vida kretsar. Den medverkade uppenbarligen till att höja kvaliteten och rättssäkerheten hos rikets domstolar.

Om Clas Rålamb har Sten Westerberg skrivit en mycket läsvärd bok, rimligen ett resultat av långvariga och grundliga studier i en rad arkiv. På det rent personliga planet har han dessutom starka band med Rålamb 1600-tals herrgård Beatelund vid Kolström på Värmdö, uppkallad efter dennes andra hustru Beata Soop. Anläggningen brändes ner vid rysshärjningarna 1719 varefter dock en ny byggnad uppfördes. Fastigheten var länge ett fideikommiss inom ätten Cederström men köptes 1923 av författarens fader den framstående industrimannen Sten Westerberg. Denne lät restaurera corps-de-logi, flyglar och lusthus efter mönster av 1600-talets originalritningar. Hans arvingar bebor gården i dag.

Boken är väl illustrerad, till en del i fyrfärgstryck. Den innehåller en lista över referenslitteratur, ett särskilt kapitel om utnyttjade källor samt ett personregister. Allt detta är förstas utmärkt men man

skulle gärna velat se även ett ortnamnsregister och kanske också en mera utbyggd notapparat. Denna är placerad på slutet och lite svår att hitta vilket i och för sig ändå är väl värt besväret. Där får läsaren sålunda bland mycket annat förklaringen till begreppet ”hundsvott” – ett på Rålamb 1600-tals mycket populärt skällsord – som kommer av ”fott”, ett tyskt dialektalt ord för tikars fortplantningsorgan. Här hävdas vidare att han startade kaffedrickningen i Sverige; en sed Rålamb ska ha lärt sig uppskatta under det långa besöket nere hos sultanen.

Författaren – Sten junior – har tjänstgjort som statssekreterare i Budget- och Ekonomidepartementet 1976–1982 och där efter varit verksam i Washington DC inom Världsbanken/IMF-kretsen. På hemmaplan har han olika styrelseuppdrag inom näringslivet och är även en av de drivande krafterna bakom De Svenska Historiedagarna. Med en sådan bakgrund – med många möjligheter till inblickar bakom maktens draperier – är det förresten inte svårt att förstå att Westerberg ser sig själv som själsfrände till Rålamb. Att han dessutom skriver en spänstig och medryckande svenska – stundom kryddad med milt ironisk humor av närmast engelskt snitt – ökar ytterligare läsarens behållning.

Bo G. Hall

OLOPH BEXELL

Biskop Magnus Stagnelius – inte bara fader till en skald

Borgholm, Sällskapet Erik Johan Stagnelii Vänner, 2014, 60 s.

Tidigare forskning som haft anledning att närma sig Magnus Stagnelius (1746–1829) har huvudsakligen varit litteraturvetenskaplig. Den har haft som sitt primära intresse att beskriva och förstå sonen, skalden Erik Johan Stagnelius (1793–1823) och därigenom sett fadern utifrån detta perspektiv. Nu har professor Oloph Bexell i årsboken 2014 från Sällskapet Erik Johan Stagnelii Vänner låtit Magnus Stagnelius framträda i egen kapacitet. Släktförhållanden och bildningsgång, prästvigning och familjebildning, vägen från Uppsala, via kyrkoherdetjänsten i Gärdslösa, till biskopsstolen i Kalmar tas upp till behandling.

Trots det tämligen spröda källmaterialet kan författaren teckna en riktigt fyllig bild, inte minst av livet i biskopstidens stad och stift. En noggrann diskussion om Magnus Stagnelius teologiska profil i förhållande till samtid och regionala omständigheter leder till slutsatsen att Magnus Stagnelius ”i allt väsentligt [var] kongenial med den fromhetstyp som vid hans tid präglade Kalmar stift”. Han ses mer specifikt som en representant för ”den äldre lutherska ortodoxin, förankrad i den

sydöstsvenska pietistiskt färgade gammallutherdomen”. Genom Oloph Bexells sakliga och – inte minst genom notapparaten – rika framställning fogas ytterligare en pusselbit till kunskapen om Magnus Stagnelius, om livet i Kalmar stift och Svenska kyrkan vid den undersökta tiden.

Den diskussion om Magnus Stagnelius som författaren för ur olika perspektiv får en särskild skärpa genom att framställningen erbjuder ett korrektiv till Göran Häggs framställning i boken *I världsfurstens borem. Erik Johan Stagnelius och hans tid* (2007) samt i en artikel i årsboken 2011 från Sällskapet Erik Johan Stagnelii Vänner. Bexell demonterar effektivt Häggs bild genom en diskussion utifrån såväl adekvat tidigare forskning som obeaktat empiriskt material ur olika arkiv. På punkt efter punkt ifrågasätter författaren Häggs akademiskt syftande framställning rörande berättelsen om Magnus Stagnelius äktenskap, biskop Wallenstråles påstådda förakt för gärdslösapresten och de negativa värdeomdömen om Magnus Stagnelius karaktär, begåvning och utseende som Hägg gjort till grund för sin analys. Häggs sammanfattande omdöme om skaldens uppväxtmiljö är att den skulle ha varit svårt dysfunktionell.

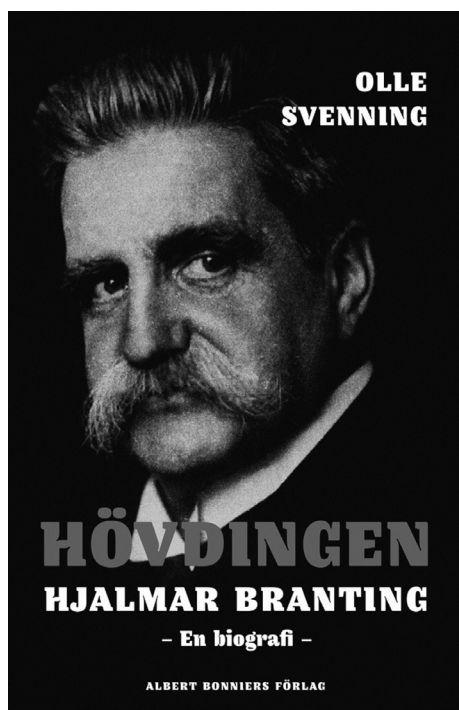
När Oloph Bexell i sin framställning går i dialog med Hägg ger det en intressant illustration av olika synsätt på källkritik och vetenskaplig argumentationsteknik.

Som Bexell framhåller ”ligger [det] i det vetenskapliga samtalet natur” att en studie kritiseras och synsätt revideras. Att Hägg uttryckligen framhållit att hans uppfattning återspeglar en vetenskapligt grundad syn på omständigheterna motiverar än mer Bexells tillvägagångssätt. Bexells analys av Häggs bild av Magnus Stagnelius får honom att sammanfattande konstatera: ”Det tendentiösa förhållningssättet och många gånger frånvaro av både källor och källkritik, och med fria spekulationer behandlade som fakta, gör alltså att läsaren inte kan sätta tilltro till Häggs skildring av Magnus Stagnelius’ person och gärning.” Samtidigt som Bexells bedömning av Häggs forskningsinsats utmärker i denna skarpa kritik, blir läsaren parallellt än mer övertygad om det riktiga i Bexells skildring av Magnus Stagnelius. Bexells bidrag är, såvitt kan bedömas, noggrant och konsistent uppbyggt på försiktiga och välgrundade bedömningar av det relativt spröda källmaterialet.

Fredrik Santell

OLLE SVENNING
**Hövdingen. Hjalmar Branting.
 En biografi.**

Stockholm, Bonniers, 2014, 490 s.

Några år efter den nära nog 65-årige Hjalmar Brantings död 1925 lade en av dem som räknades till hans motståndare bland socialdemokratiska vänstermän, Zeth Höglund fram en idealiserande levnads-teckning i två delar. Nya tillskott till kunskapen om Brantings liv och verksamhet dröjde därefter till 1975 med samlingsver-

ket *Bilden av Branting* som rymde några eminenta uppsatser. Ytterligare bidrag till bilden av honom väntade på 1980-talet. Då gav de välskrivande journalisterna Nils Beyer och Lena Svanberg initierade skildringar av den unge Branting respektive av hans maka Anna Branting. Alla de nu nämnda verken uppmärksammades i angiven ordning i PHT årgångarna 1975, 1985 och 1987.

Från samma tid stammar den första heltäckande biografin över Hjalmar Branting efter Höglunds. Den skrevs av radiomannen Nils-Olof Franzén som tidigare utmärkt sig som Jenny Linds och Christina Nilssons levnadsskildrare. Även vad Franzén skrev om Branting granskades i PHT. Det skedde 1986. Franzéns framställning är i tidsföljd och den skrevs från liberala utgångspunkter. Hans beroende av Herbert Tingsten och dennes bild av socialdemokratins idéutveckling är tydlig. Slutorden i boken lämnas för övrigt över till en annan liberal minnestecknare, Torgny Segerstedt.

Publicisten Olle Svenning har länge verkat på den politiska vänsterkanten. Han är även ihågkommen för ett inkännande porträtt i bokform 1995 av fadern Eric Svenning, en renommerad riksdagspolitiker bland socialdemokraterna vars liv slutat tragiskt.

När Branting änyo ägnas en biografi i stort format har presentationen både lik-

heter och olikheter i förhållande till Franzéns några årtionden tidigare. Svenning är själv socialdemokrat och skildrar Branting inifrån partiet men med bibehållen kritisk distans. Upplägget är för övrigt kronologiskt liksom Franzéns. Tilldragelser som lyfts fram är ofta desamma som hos föregångaren. Även Svenning lånar de samlande orden hos en av Brantings samtida, i hans fall blir det hos Ellen Key. Vissa egna forskningar har Svenning bedrivit och han är väl förtrogen med den aktuella litteraturen i ämnet – kanske särskilt vad avser inrikespolitiken. Han tecknar en nyanserad bild av Branting som politiker och som privatperson.

Branting utbildade tidigt fasta åsikter som dock kunde revideras under hänsyn till de praktiska omständigheterna. Han trodde och hoppades på ett brett folkligt deltagande i kulturlivet. Hans reformism var teoretiskt välgrundad och byggde på tankeutbyte med ledande teoretiker bland socialister i andra länder – Eduard Bernstein i Tyskland, Jean Jaurès i Frankrike liksom bland medlemmar i Fabian Society i England (av Svenning benämnda fabianiter). Mot Brantings rationalism och framstegstro stod den kristna läran och särskilt kyrkans förkunnelse men han tonade med tiden ned motsättningarna.

När socialdemokratiska partiets program på 1890-talet skulle skrivas var det hans dåtida rival om makten inom partiet

Axel Danielsson som formulerade texten. Brantings bästa tid och kraft i hans medelålder gick åt att bemästra de bittra interna motsättningar som med tiden ledde till sprängning av partiet. Zeth Höglund och Fredrik Ström var välskolade unga män från Göteborgs högskola som beredde honom många svårigheter, inrikes som utrikes, när de ville bygga ett socialistiskt samhälle. Liksom Branting var de orienterade mot Frankrike.

Svenning drar särskilt fram Erik Palmstiernas betydelse för Branting, ideologiskt och organisatoriskt. Även den sjutton år yngre Palmstierna hade haft en skoltid i Beskowska skolan i Stockholm och fick hos släkt och vänner utstå obehag för sina radikala ställningar. Palmstierna var till en början liberal. Som drivande reformpolitiker tog han ett steg åt vänster och anslöt sig till Socialdemokraterna. När några andra akademiker inom partiet förespråkade svensk uppslutning på tysk sida i första världskriget delades deras ståndpunkter inte av Palmstierna som för en tid blev utrikesminister när Branting omsider bildade regering. Men Palmstierna lämnade partipolitiken och gick över till diplomatisk tjänst som sändebud i Storbritannien för lång tid framåt. Svenning menar att Palmstierna föregrep den socialdemokratiska välfärdspolitikerna.

Karl Staaff och Hjalmar Branting var ungdomsvänner och stod till en början

nära varandra i striden mot förstenade företeelser i politik och samhälle. Relationerna blev med åren frostigare och Branting avböjde 1911 att regera tillsammans med Staaff som då ånyo bildade ministär. Socialdemokraterna sade ännu nej till samverkan i regeringsställning. När Staaff gick bort 55 år gammal tecknade Branting minnet av politikern, men gav aldrig något personligt porträtt av vännen från ungdomen.

Lika rösträtt för män och kvinnor blev en sen reform. Branting kan inte urskiljas som mera pådrivande än sitt parti. Endast vid en jämförelse med August Strindberg ter sig Branting som feminist. Deras meningsskiljaktigheter under åren hindrade inte den sjuke Strindberg från att uppdra åt Branting att sörja för hans begravning 1912.

Ett trevande samarbete med näringslivet inleddes 1917 då Branting och Marcus Wallenberg möttes. Brantings bana hade varit journalistens och agitatorns. Som regeringsbildare under 1920-talet gjorde han sig beroende av unga män som bar upp partiets politik under de år av framgång som präglade följande decennier. Per-Albin Hansson, Gustav Möller och Ernst Wigforss trädde fram. De tog plats i regeringar som Branting bildade. Även Östen Undén och Rickard Sandler blev av betydelse för regeringsbildaren. Som allra vassast bland dem ter sig finansministern

Fredrik Thorsson som gick bort för tidigt. Enligt Svenning var Branting inte beredd för den satsning på det goda folkhemmet som längre fram utmärkte partiets politik.

Den proletära internationalismen förmådde inte stå emot krigsutbrottet. I besvikelsen satsade Branting när kriget väl var över på Nationernas Förbund och blev en av dess konstruktörer. Men Woodrow Wilsons planer för freden förverkligades aldrig. Beatrice Webb hos Fabian Society har iakttagit den åldrande Branting som internationell förhandlare. "Han hade kunnat bli en stor man om han inte var så hängiven mat och dryck och tobak. Det leder till tankelättja."

Ekonomiska bekymmer tog länge plats i makarna Brantings privatliv sedan han med sin generösa läggning förslösat ett arv. En insamling till 50-årsdagen 1910 resulterade i det ståtliga porträtt som utfördes av hans skolkamrat Richard Bergh. Den socialistiske bankiren Olof Aschberg trädde ibland hjälpande emellan. En insamling till 60-årsjubileet gav en avsevärd summa. År 1921 fick Hjalmar Branting ett delat fredspris. Med ett års försening höll han i Oslo sitt tacktal. Familjen blev omsider välbärgad.

Välgjord litteraturförteckning och ett personregister av bästa sort avslutar verket.

Åke Lilliestam

TOMMY MÖLLER &
MARGIT SILBERSTEIN
En marsch mot avgrunden.
Socialdemokratins svarta år

Stockholm: Albert Bonniers förlag 2013 216 s., inb.

I sina memoarer berättar operatenoren Nicolai Gedda om ett tillfälle då "fan flög i honom". En radioreporter tog i direktsändning upp operan "Faust", varpå

Gedda svarade att han sjungit Faust ett hundratal gånger men fortfarande inte visste vad operan handlade om. När reporter, som försökte hålla en fortsatt seriös nivå, undrade om Fausts karaktär uppgav Gedda att denne ”mest gick omkring och hade byxångest”. Då Håkan Juholt som socialdemokraternas partiordförande gjorde sitt väl sista kontroversiella uttalande – att Sverigedemokraterna var delansvariga i ett för Juholt misshagligt riksdagsbeslut om försvaret (SD satt inte i riksdagen när beslutet fattades) – anförde Juholt, ungefär som Gedda, att det varit läpparna som talar och inte han själv.

När man studerar den tid som Håkan Juholt var partiordförande för Socialdemokraterna – mars 2011 till januari 2012 – får man emellertid intrycket att det inte – som i den välartade Geddas fall – rörde sig om en engångsföreteelse utan en permanent oförmåga att kunna besinna sitt politiska agerande. Detta förstärktes sannolikt av Juholts uppenbara lust att vara medial.

Under sin korta tid som ordförande skulle Juholt också ge upphov till nyordet ”juholtare”; ett förhastat uttalande man snart tvingas backa ifrån. Han var heller inte utan självkänedom och framhöll, efter Mona Sahlins avgång som partiordförande och nya namn började diskuteras, att han själv var olämplig på grund av sin yvighet. Ytterligare ingångsdata som un-

derstryker det osannolika i Juholts kandidatur som Socialdemokraternas ordförande var hans långa (16–17 år) verksamhet som riksdagsman samtidigt som det var tunnsätt med tyngre förtroendeuppdrag.

Med så gedigna och entydiga förkunskaper ter det sig förstas mycket märkligt att Sveriges traditionellt statsbärande politiska parti kunde hugga så kraftigt i sten vid valet av sin främsta företrädare. Inte oväntat har denna politiska episod också resulterat i en betydande bokflod där förhållningssättet till och bedömningen av Juholts insats och roll är högst olika. Daniel Suhonen hävdar i *Partiledaren som klev in från kylan* att Juholt var chanslös eftersom han redan från början motarbetades av motståndare inom partiet och ett illojalt partikansli. Eva Franchell lägger i *Partiet: en olycklig kärlekshistoria* huvudskulden på Juholt själv och hans personliga tillkortakommanden. I *En marsch mot avgrunden. Socialdemokratins svarta år* av journalisten Margit Silberstein och statsvetaren Tommy Möller närmar man sig Franchells tolkning även om boken är betydligt mer ingående och analytisk.

Att det Socialdemokratiska partiet kunde komma i en utsatt situation efter valförlusten 2010 berodde enligt Silberstein/Möller på att partiet var alltmer ideologiskt splittrat i ”traditionalister” och ”förnyare”. När så Mona Sahlin som

förnyare, men samtidigt misstrodd bland traditionalisterna, insåg att hon inte kunde hålla ihop partiet valde hon att avgå. Någon given/naturlig efterträdare fanns inte och en rad tecken tyder på att partiet i den uppkomna situationen blev förlamat.

När partisekreteraren Ibrahim Baylan skulle utse ordförande för valberedningen fick han först två avböjanden – Ingvar Carlsson och Anders Sundström – vilka båda väl i dag torde beklaga att de inte ställde upp. När så partisekreteraren vände sig till kandidat tre – Björn von Sydow – hade denne nyss publicerat en debattartikel där han som ny partiordförande föreslog Stefan Löfvén. Uppdraget gick då till den fjärde i ordningen – Berit Andnor – som uppenbarligen var mindre lämplig för sitt uppdrag. Hennes eller kanske valberedningens idé, att låta partiet på gräsrotsnivå först diskutera lämpliga egenskaper för en partiordförande och inte namn, var sannolikt ett strategiskt misstag och forcerade slutprocessen.

En annan svårighet för valberedningen var att finna namn som kunde överbrygga de olika falangerna inom partiet. Liksom med valberedningsordförande föll en rad möjliga namn bort som Per Nuder, Thomas Eneroth och Leif Pagrotsky, varför man i en uppkommen tidspress tog in Håkan Juholt – lanserad av ett kommunalråd från Juholts hemtrakter – som möjlig kan-

didat ”eftersom han inte hade några fiender”.

I en slutlig omröstning fick så Juholt fem röster medan ”förnyarna” Östros och Damberg samlade sex. En möjlighet att diskutera sig samman om Östros eller Damberg hindrades enligt Silberstein och Möller av Andnor, som därmed får gälla som Juholts egentliga kungamakare. För att illustrera stämningläget uppfattade en högt uppsatt partimedlem – visserligen anonymt – utnämningen som ett skämt. Trots detta valdes Juholt av en enig kongress och Silberstein och Möllers bokomslag visar ett foto på en leende Sahlin som gratulerar en likaledes leende efterträdare. Partiets fasad var alltså utan varje vank.

Juholts misstag, som gjorde att han till slut avgick, kan delas upp i två slag. Ett utgörs, som tidigare antytts, av otydlighet i en rad politiska uttalanden; att han ändrade inställning i centrala frågor och också att han enligt Silberstein och Möller i växande grad försökte vältra över ansvaret för olika mindre lämpliga uttalanden och åtgärder på andra inom partiet eller partikansliet.

En annan typ av missgrepp gällde moralfrågor kopplade till Juholts person. Strax efter valet kunde media, som väl kände till saken redan innan, avslöja att Juholt sambo fällts för bedrägeri. På en fråga om lik i garderoben hade Juholt inför

valberedningen inte nämnt detta. Andnor har framhållit att saken saknade betydelse för Juholts kandidatur, vilket emellertid Silberstein och Möller ser som en efterkonstruktion. Med denna vetskap hade Juholt knappast fått kandidera. Andnor var heller inte särskilt nöjd med Juholts person, men såg sig tvingad att få fram ett namn till varje pris.

I ett senare skede – sensommaren 2011 – kunde media avslöja att Juholt trots att han delade lägenhet med sin sambo, begärde och fick fullt hyresbidrag från riksdagen för sitt boende. Inom partiet spelade detta möjligen mindre roll men när opinionssiffrorna föll för partiet och detta kopplades till en mindre moralisk partiledare, blev situationen mer allvarlig.

Början till slutet för Juholt var sannolikt när han framgångsrikt under våren och sommaren 2011 med kraft talat för att Sverige var ett samhälle på väg att ”gå sönder” och att staten därför behövde en kraftig budgetförstärkning för att klara vidgade sociala åtaganden. När så socialdemokraterna på hösten skulle presentera sin budgetmotion tog Juholt i sista stund bort en höjning av a-kassan; en självklar reform utifrån Juholts tidigare politiska upplägg och dessutom krävd av LO. Saken skapade en våldsam storm bland partiets riksdagsmän. Även om partiets ekonomiska talesman tog på sig misstaget blev

ändå Juholt starkt ifrågasatt. Samma sak inom partikansliet som tvingades till betydande arbete då A-kassehöjningen åkte ut och in i motionen.

Ytterligare politiska misstag från Juholts sida under hösten 2011 innebar att partiets verkställande utskott knappast hade andra alternativ än att förmå Juholt att avgå. Saken tyngdes också av vikande opinions-siffror för partiet – ner mot 25 procent av väljarkåren. Det var ett förhållande som enligt Silberstein och Möller sannolikt var avgörande för utskottets agerande.

Juholts avgång var knappast en kupp. Verkställande utskottet gjorde flera försök att ”tala Juholt tillrätta”. Ingvar Carlsson ställde upp som mentor, vilket Juholt inte utnyttjade. När hyresskandalen briserade fick Juholt låna pengar av den lojale kanslichefen för att snabbt kunna betala tillbaka. Enligt röster från både kansli och verkställande utskott blev emellertid Juholt allt mindre talbar och ansåg sig motarbetad av sin omgivning. Den slutliga ”förlåt-turnén” som Juholt genomförde – visserligen med stor framgång – ändrade sannolikt ingenting i sak. I verkställande utskottet var man redan på det klara med att man i första hand måste vara lojala mot partiet och offra partiledaren för att minimera den uppkomna skadan.

Silberstein och Möllers bok är i hög grad läsvärd. Margit Silberstein har som

politisk reporter kunnat följa Juholt-affären på första parkett och ger i boken en initierad, detaljerad och trovärdig redovisning av affärens förlopp. Detta kombineras med statvetaren Tommy Möllers gedigna analyser. En brist som man möjligen kan påtala är det återkommande användandet av anonyma källor där man ju inte vet hur och varför man valt en viss framställning. Detta rubbar emellertid knappast slutsatsen att Juholt, visserligen med ett energiskt och ärligt uppsåt i sin partiledarroll, ändå föll på eget grepp.

Ulf Hamilton

Medarbetare i detta nummer

- Marie-Louise Bachman är fil. lic. i historia, f.d. r:e bibliotekarie vid Kungl.biblioteket. Har redigerat *Svensk historisk bibliografi* 1961/1970 och 1962–70 (årsbibliografin). Samt skrivit Studier i Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens historia (1969) och Vitterhetsakademiens bibliotek 1786–2000 (2003).
- Michael Bejke (f. 1960) är fil. mag i historia samt kulturvetare. Verksam som diplomerad omvärldsanalytiker och journalist. Vice ordförande i Heraldiska Samfundet.
- Karin Carlsson är fil. dr, historiker och verksam vid Historiska institutionen vid Stockholms universitet. Hon disputerade 2014 på avhandlingen *Den tillfälliga husmodern. Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*.
- Louise Berglund (f. 1966) är fil. dr i historia och lektor vid Örebro universitet. Hon disputerade 2003 i Uppsala på avhandlingen Guds stat och makens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470. Hennes nuvarande projekt heter Lysande damer: Birgittinska modeller för auktoritet och kvinnligt regentskap under senmedeltiden.
- Helena Bergman (f. 1970) är fil. dr i historia och verksam vid Stockholms universitet. Hon disputerade 2003 med avhandlingen *Att fostra till föräldraskap: barnavårdsmän, genuspolitik och välfärdsstat 1900–1950* och sedan bland annat ett projekt om kvinnors ensamliv.
- Johan Enegren (f. 1952) har tidigare medverkat i PHT med en artikel om amiral Carl Tersmedens sociala nätverk (2007:1) och i årsböcker för svensk undervisningshistoria med ”friskolor och statsmakter 1830–2000” (årg. XCI 2011 nr 214).
- Bo G. Hall (f. 1938) är jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003.

- Ulf Hamilton (f. 1944) är civ. ing. och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bl.a. skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets rättsröta.
- Tomas Lidman (f. 1948) är fil. dr i historia, riksbibliotekarie 1995–2003 och riksarkivarie 2003–2010. Var även Personhistoriska samfundets ordförande 2004–2013.
- Britt Liljewall (f. 1943) fil.dr. i historia och docent i agrarhistoria, Göteborg. Hennes senaste bok heter *"Mig själv och mitt gods förvalta": 1800-talskvinnor i kamp om myndighet*, och utgavs 2013.
- Åke Lilliestam (f. 1925) är fil. dr idé- och lärdomshistoria, r:e bibliotekarie vid Kungl. biblioteket, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990, redaktör för PHT 1973–1980.
- Torbjörn Nilsson (f. 1954) är professor i historia vid Södertörns högskola. Har forskat om 1800-talets politik, Moderaternas historia, den svensk-norska unionen, Stockholms kommunalpolitik (*Staden mellan vågorna. Stockholmspolitik i brytningstider 1945–2014*) och nu om demokratin i Finland och Sverige efter 1917 till nutid.
- Anders Palmqvist (f. 1969) är jur.kand.
- Fredrik Santell (f. 1973) är teol. och fil. kand., doktorand i kyrkohistoria. Har tidigare medverkat i PHT med en artikel om amiral Carl Tersmeden's sociala nätverk (2007:1) och i årsböcker för svensk undervisningshistoria med "friskolor och statsmakter 1830–2000" (årgång XCI 2011 nr 214). Kontraktsadjunkt i Domprosteriets kontrakt, Strängnäs stift.

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT 2015:1

Artiklar

<i>Karin Carlsson</i>	Med blick för klass. Hemhjälpkonsulent Margareta Nordström i välfärdspraktik och politik	7
<i>Marie-Louise Bachman</i>	Fredrik Petersen och Nybygget på Johannesdal – uppfostringsanstalt för flickor	27
<i>Johan Enegren</i>	Adelns självbild under ständsriksdagens slutskede	41
<i>Louise Berglund</i>	En lysande fru. Filippa av England och den mångfacetterade drottningrollen under senmedeltiden	71
<i>Helena Bergman</i>	Verklighetens Nora: Mia Leche Löfgren och hennes skilsmässoberättelse	93

Recensioner	109
--------------------	-----

Medarbetarna i detta nummer	135
------------------------------------	-----